

A FESTSCHRIFT FOR
Inderjit Kaur Sandhu

AN **Inspiring**
JOURNEY

AN **Inspiring**
JOURNEY

A Festschrift for
Inderjit Kaur Sandhu

EDITED BY
Roopinder Singh

ਮਹਿਤ
ਪ੍ਰਸ਼ਠ

Title : Inderjit Kaur Sandhu: An Inspiring Journey

Author Name: Roopinder Singh

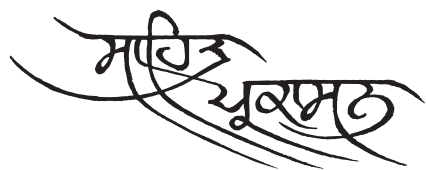
Publisher's Address: 528, Sector 18, Chandigarh 160018

Printed by Sahit Parkashan, Chandigarh

Edition II

ISBN: 978-93-5566-785-4

Copyright © Roopinder Singh 2021

SAHIT PARKASHAN

528, Sector 18-B, Chandigarh - 160018

Tel. : 0172-2720528

Cover Design: RM Singh

₹ 750/-

Contents

i.	Foreword	–	i
	GURSHARAN KAUR		
ii.	Message	–	iii
	Capt. AMARINDER SINGH		
iii.	Editor's Note	-	v
	ROOPINDER SINGH		
1.	An Icon of Punjabi Culture	–	1
	HARJEET SINGH GILL		
2.	A Liberating Journey	–	4
	ROOPINDER SINGH		
3.	A Phone Call Like Churi	–	18
	NIKKY-GUNINDER KAUR SINGH		
4.	She Listens to You	–	24
	NEELAM MANSINGH CHOWDHRY		
5.	A Success Story from the North	–	28
	ASHOK CHOPRA		
6.	She Guides the University	–	32
	SUBA SINGH		
7.	The Hand that Feeds You	–	37
	RAVNEET KAUR SANDHU		
8.	She Makes You Smile	–	41
	JANSHER WARAICH		
9.	Portrait of a Lady	–	45
	ARADHIKA SHARMA		
10.	Calmness and Precision	–	49
	RANJIT POWAR		
11.	Roopi's Mom	–	53
	ASHOK VOHRA		
12.	Aunty, Roopi's Maama	–	56
	NITYA RAMAKRISHNAN		
13.	Her Gentle Fiats & Our Fiat	–	59
	MADHUSUDAN SRINIVAS		
14.	Administrator & Mama	–	63
	RADHEY PRATAP SINGH		
15.	She Broke Glass Ceilings	–	67
	DALDEEP SINGH		
16.	On Her Own Terms	–	70
	ROMA KAUR		
17.	A Great Teacher	–	70
	ASHA SOOD		

Foreword

i

Mrs. Gursharan Kaur

On the occasion of the ninety-eighth birthday of Mrs. Inderjit Kaur Sandhu it is a great honour to write a Foreword to this wonderful compilation: An inspiring journey, commemorating her very inspiring life and work.

I have known her from the time that I was a young student and she was a young teacher. We had moved then from Amritsar to Patiala, and I joined Government College Patiala as an undergraduate. The year was 1952.

I can still clearly remember Inderjitji. She taught us philosophy. She had a very pleasant personality, and a soothing gentle voice, very patient with those slow to understand. Although my main interest was in music I was, like others, a diligent student, not least because she was such a committed teacher. Her devotion to learning led her on a long and fruitful academic journey, as her many works and achievements show.

While the details of those lessons may have dimmed with time, not everything has been entirely forgotten. Her excellent explanation of logical fallacies is something I still remember. We needed no ad baculum to pay attention in class! I recall even after all these years the fallacy of non causa pro causa— confusing what is not a cause with the cause: merely because one event follows another does not mean that it was caused by what preceded. While there may be no logical connection between any two events, the memories of those days are still with me, a consequence of the fine personal qualities of Mrs. Inderjit Kaur. She has crossed many milestones since then and this collection from her friends and relatives is fine tribute to her many achievements.

Gursharan Kaur
Gursharan Kaur

August 18, 2021

3, Motilal Nehru Place, New Delhi – 110011
Tel: 23795152, 23015470 Fax : 23795152
E-mail : gkaur37@yahoo.co.in; gursharan.kaur1309@gmail.com

ਕੈ. ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
Capt. Amarinder Singh
 CMO/Confi-2021/ 445

ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਜਾਬ
Chief Minister, Punjab
 August 31, 2021

MESSAGE

The life and achievements of Mrs. Inderjit Kaur Sandhu are worth writing about, and I am glad to know that the bi-lingual book, "An Incredible Journey," has been published about her. A Patiala girl who was educated in Patiala and Lahore, Inderjit Kaur was Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala, from 1975 to 1977. We are proud that she was the first woman to hold this position in northern India. Earlier, Government College for Women in Patiala and Amritsar flourished under her leadership.

In 1980, she took over as the Chairperson of the Staff Selection Commission, New Delhi. She handled both positions of responsibility with great elan, and various achievements marked her tenure. She is well known for encouraging music and the arts.

Her marriage to the famous Punjabi author Giani Gurdit Singh became a literary partnership that nourished many creative endeavours. Not many know that she was among the first batch of Punjabi MA students and helped edit Giani Ji's famous *Mera Pind*.

I am happy to note that Mrs. Gursharan Kaur too studied in Patiala, and she has written the foreword to the book.

Her son, senior journalist Roopinder Singh has put together articles by her other students, academicians in India and abroad, colleagues, and the many people she has interacted with to weave a *phulkari* that is an enriching mosaic of vignettes of her life. On her 98th birthday, I wish her a healthy life. Mrs. Inderjit Kaur Sandhu is a woman Punjab is truly proud of.

(Amarinder Singh)

Editor's Note

She is a woman extraordinaire. Inderjit Kaur Sandhu has led a full and fulfilling life. In her journey, she has been a student, teacher, Principal, Vice-Chancellor and Chairperson, but to my mind, her most essential and immediate role is that of Mama, as my brother Ravinder and I call her.

She was the first woman Vice-Chancellor of a university in North India, one of the three woman VCs in the world in 1975. Staff Selection Commission, New Delhi, also had her as its first woman chairperson. As I spent over six decades watching her navigate a male-centric world with rare grace and aplomb, I grew to admire her. In this, I am far from alone. Her colleagues, students and many others who came in contact with her, often spoke of how their life changed for the better, at some point or the other, after her intervention.

The book is a collection of the accounts of some of her closest associates. I am grateful to Mrs Gursharan Kaur, who has kindly written the Foreword. She is always gracious; once again, she has been generous. Since I lived at home for a significant part of my life, my friends knew my parents. They, too, have contributed articles to this festschrift.

Mama was educated in Patiala and Lahore. Her love for the Punjabi language and culture led her to be in the first batch of students who earned an MA degree in Punjabi. She would marry Giani Gurdit Singh, a leading Punjabi journalist and author, and become Vice-Chancellor of one of the rare universities named after a language, Punjabi University, Patiala. It is only fitting that a significant part of the volume comprises articles written in Punjabi, which gives them a unique flavour.

At 98, she has weathered many a crisis but kept her indomitable spirit alive. She has shown remarkable forbearance as this book evolved. The journey was challenging—delays, glitches, loss of data, and above all, my inability to devote the necessary chunk of time—all contributed to the delay in publishing the book.

Invitations for contributions were sent in 2011 and many of the articles were written soon thereafter. They have not been revised. Some of the pieces, however, were commissioned recently. They all capture the flavour of my mother's life through various stages. The book is heavily illustrated with pictures. They will undoubtedly reignite many memories among readers. Birthdays were significant events for the family, and we have many shots that reflect the time. I have endeavoured to give detailed captions, and, in subsequent editions, I will make every endeavour to correct them, if necessary.

Unfortunately, during the time it took to produce the book, we lost eminent people who had written for the book—the historian Professor Kirpal Singh; former Registrar, Punjabi University, Patiala Tirath Singh; the well-known author, Sahitya Akademi Award-winner Dr Dalip Kaur Tiwana; journalist Nirranjan Singh Sathi; and writer-critic Dr Kuldip Singh Dhir.

Capturing the essence of Inderjit Kaur is difficult. Doordarshan Jalandhar endeavoured to do so in its Dhian Punjab Dian series episode in 2009. The BBC recently (August 2020) featured her in a series of 10 most influential women in India for a web series that ran in Hindi, Punjabi, Gujarati, Marathi, Tamil, and Telugu. In this volume, we see her through the eyes of those who mattered so much to her.

As we look at the accomplished women of today, Mama and I see how well women have done, a far cry from the time when she started her education in Patiala in the 1920s. Even as we celebrate the accomplishments of women in fields that did not even exist when my mother started her journey as a professional, I still think that ensuring that her memory stays alive is essential. This volume is an endeavour in that direction.

My gratefulness to the contributors knows no bounds. Through their accounts, the image I had of my mother was greatly enriched and became multi-dimensional. They have also shown patience even as the book took a long time to come to fruition. My wife, Jaspreet, gave me the necessary support and inputs as the book went along. RM Singh has always risen to the occasion to provide covers, and he outdid himself this time. His sketch portrait has been widely used and appreciated.

We launched the book on September 1, 2021. The shadow of the Covid pandemic ensured that it was a hybrid event, largely online. The speakers at the Zoom meeting included Sardar Tarlochan Singh, Ex-MP, Dr Arvind, Vice-Chancellor Punjabi University, Patiala, brought in a personal note in his address, as did another predecessor, Dr S S Boparai IAS, Ex Vice-Chancellor of the university. Dr Nikky-Guninder Kaur Singh, Crawford Professor and Chair of the Department of Religious Studies at Colby College, recorded her message from Maine, MI, USA. Dr Neelam Mansingh Chaudhary, the eminent Theatre Director, was with us in Chandigarh, as was Dr Ranjit Powar. The edited launch video is on Facebook at <https://fb.watch/7Nh2BVvv9o/>

The book and the event received extensive coverage in the media and we ran out of copies of the First Edition. We are now presenting the Second Edition. It has a new article, in Punjabi, by Prof Gurinder Singh Mann of the Global Institute for Sikh Studies, New York. Also included in this edition is the message we received from Capt. Amarinder Singh, and selections from the media coverage. The flipbook version of the book (<https://fliphtml5.com/homepage/bxrmw>) has been read extensively, pointing at changing preferences and needs of the post-pandemic world.

I am deeply grateful to my dear friends who took out the time and went through various iterations as the book progressed; to the designers who gave it a format that evolved; the computer specialists who sorted out problems that seemed insurmountable at the time, and the final pre-press expert who has prepared the book for us. Above all, naturally, I am grateful to God, who gave me parents whose multifaceted lives and accomplishments are for the world to see. I am so glad that my labour of love, the tribute to my mother, is resonating with readers.

Roopinder Singh

An Icon of Punjabi Culture

HARJEET SINGH GILL

THE name of Madam Inderjit Kaur Sandhu evokes the memories of yonder days when she came to Punjabi University, Patiala as its first, and alas probably, its last woman Vice-Chancellor. She was indeed an icon of Punjabi intellect and culture in every sense of the term. Madam Sandhu was an excellent administrator. Within days of her arrival, the haphazard and ad hoc system of the university was streamlined, and there was order everywhere.

What was very significant in this highly systematic approach was that on the one hand, the wheels of the administration moved smoothly in various parallel channels, on the other, the functioning of the departments of the university never manifested any conflict of interest. This was her extreme ingenuity. Wherever there was any need, it was immediately addressed to, and a suitable remedy was found without any hustle or fuss.

For the university administration, such a sympathetic and competent Vice-Chancellor was an unexpected boon

While for the university administration such a sympathetic and competent Vice-Chancellor was an unexpected boon, what mattered most personally for me was her extremely encouraging engagement in the development of Punjabi language, literature, art and culture. This was the seventh decade of the twentieth century, and I was then Professor of Anthropological Linguistics.

Madam Sandhu had an extensive incisive experience of Punjabi art and culture. Under her guidance, the book, *A Phulkari from Bhatinda* soon became a classic. The discourse of the Phulkari articulated that a Punjabi Phulkari was not a simple headcover to be worn on certain auspicious occasions. On it were embroidered the semiological patterns of our cultural destiny. It was a small world where nature was not very distant from culture.

With very affectionate consultations with her husband, Giani Gurdit Singh, Madam Sandhu encouraged me to set up an Institute of Punjabi Culture. The intense intellectual activity that this project engendered resulted in a series of publications. *The Linguistic Atlas of the Punjab*, *A Phulkari from Bhatinda*, and *Folk Art of the Punjab* were some of the articulations of this movement. At every step of the

preparation of these volumes, there was intense intellectual discussion.

Madam Sandhu had an extensive incisive experience of Punjabi art and culture. Under her guidance, the book, *A Phulkari from Bhatinda* soon became a classic. The discourse of the Phulkari articulated that a Punjabi Phulkari was not a simple headcover to be worn on certain auspicious occasions. On it were embroidered the semiological patterns of our cultural destiny. It was a small world where nature was not very distant from culture.

The conceptual distances were created by the abstract forms of multicoloured squares and circles, impressionistic configurations and the composite blend of all the symbols required for a proportional, harmonious setting of a carefully worked out meditational system. The highly complex and abstract network of symbols was due to a steady growth of a well-tuned mind and a vision that was both beautiful and incisive. Its conceptual dialectic moved from the most ordinary facts and forms to the most sophisticated abstractions on human nature. Such was the discourse of Punjabi Phulkari. The presentation and analysis of its symbols and configurations were due to intense discussions with Madam Sandhu. This was one of her most significant contributions to Punjabi culture.

Similarly, the *Folk Art of the Punjab* presented other artistic articulations of Punjabi art and culture. It delineated the Punjabi discourse of the art and philosophy of courage, voluptuous celebration and demythologizing incisions. There were detailed analyses of

the artistic creations which conform to the collective consciousness of our young artists of a continuous heritage of innumerable centuries on the paradigmatic line of history.

With the most ordinary materials of cotton and clay, our young girls prepared their “dowry” and contributed to the aesthetic sensibility of their surroundings. It was obvious from the extreme sophistication of form across a coherent system of content-oriented trans-

formations that these girls were not just playing with dolls.

These publications under the highly incisive guidance of Madam Sandhu are a tribute to her love and longings for her cultural heritage, and also her very penetrating conceptualisation of the art and culture of the Punjab.

*Harjeet Singh Gill is Professor Emeritus,
Jawaharlal Nehru University, New Delhi*

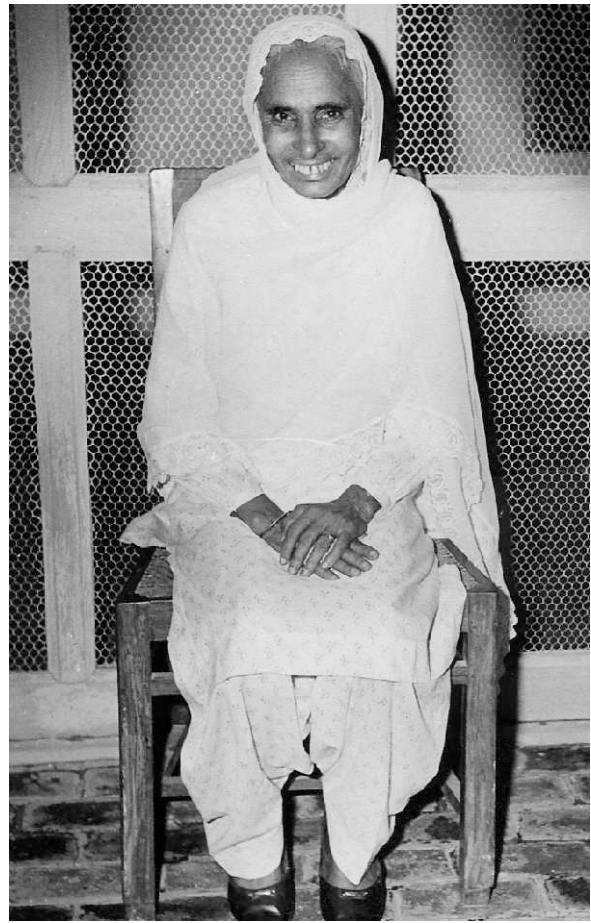
A Liberating Journey

ROOPINDER SINGH

“There was that Mother (Mother Teresa) and, there is this mother,” said Raghu Rai at the end of “Hazon Khwahishen” his lecture-cum-slide show in Chandigarh. He was pointing to a lady in the audience who had commented on Rai’s presentation. Her words had found much resonance with Rai and the audience, both, because of what she said and how she delivered her message.

I was preparing to deliver a lecture on the murals of Guru Harsahai when I looked behind my shoulder and saw my mother looking at me. No, not really, but it sure felt like that since her portrait hung over the wall behind me. She was the only woman among all other distinguished gentlemen, who had been Vice-Chancellors of Punjabi University, Patiala. She was the third Vice-Chancellor of the University

Inderjit Kaur’s father, Col Sher Singh Sandhu (left) and her mother, Kartar Kaur (right) supported her fully

AS I finish six decades of living with the very visible presence of my mother, I have learnt to share her with others and realise how much this lady means to so many people whose lives she touched as a human being, a teacher and an administrator. She has seen life and lifestyles change dramatically and has transformed herself from someone who was a part of a purdah-practising society to a leader who liberated herself from

Women's education in Punjab is old, the first boarding school for women opened in 1894, and a school for women was started in Barnala by Bibi Pardhan Kaur, daughter of Baba Ala Singh, the founder of Patiala dynasty. The kings of Patiala had an interest in education and provided their capital city with excellent educational institutions.

convention, in ways quite gentle, feminine and firm.

In the process, she made many inroads into a world dominated by men. She stood out as an achiever in her chosen profession of teaching where she rose to the highest possible office of a Vice-Chancellor, and then went on to blaze new trails as Chairman of the Staff Selection Commission, New Delhi, again the first, and till now, the only woman to hold that position. For me, as I have seen my mother's journey unfold before me, it has been an experience of watching women's

empowerment take place, both at home and among her many colleagues, students and friends.

What I have seen around me has changed so much in the six-odd decades of existence, but let's look at the world as it was for women about a century ago, when Inderjit Kaur Sandhu was born, to gain a better picture of where the journey started from.

What did you do if you were a woman born at that time? If you were poor, you grew up, learned "womanly" skills like cooking, sewing, knitting, etc., got married and raised children. If you were from a rich family, you grew up in comfort, learnt how to behave like a lady, picked up conversational skills, maybe a bit of poetry and singing, were educated in the scriptures, sometimes received regular education, and got married, raised children....

Women's education in Punjab is old, the first boarding school for women opened in 1894, and a school for women was started in Barnala by Bibi Pardhan Kaur, daughter of Baba Ala Singh, the founder of Patiala dynasty. The kings of Patiala had an interest in education and provided their capital city with excellent educational institutions. I would rib my Stephanian friends by pointing out that Government Mohindra College, Patiala, established in 1875, predated St Stephen's College, which was founded in 1881. The foundation stone of the Government Victoria Girls School, where Inderjit Kaur studied, was laid by Lady Emilie Agnew Rivaz, wife of Sir Charles Montgomery Rivaz then Lieutenant-Governor of the Punjab, on March 4, 1905.

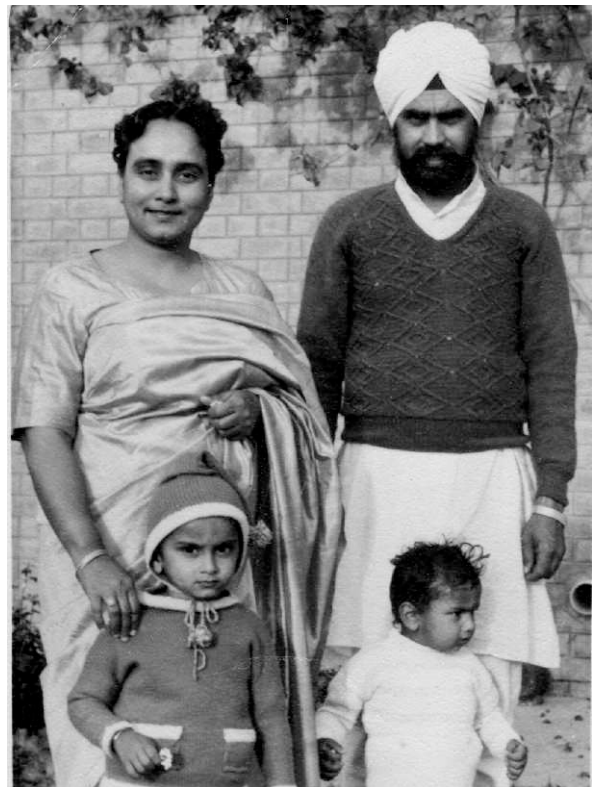
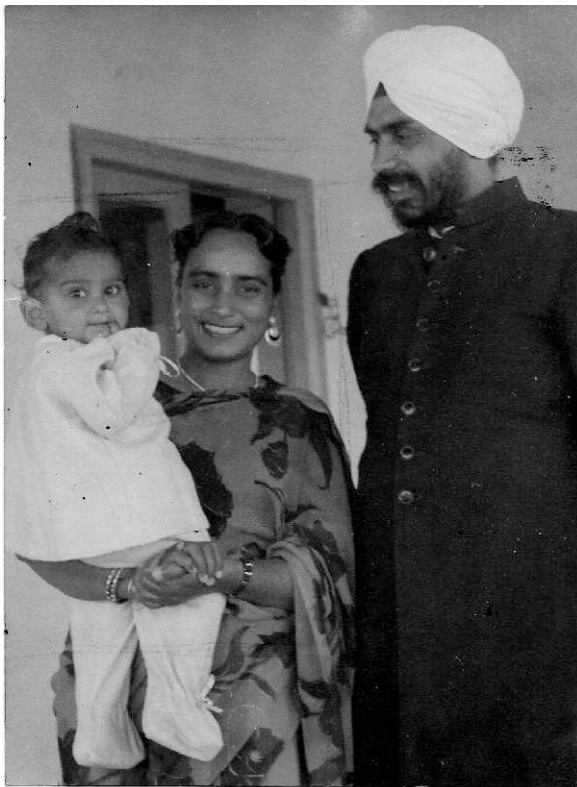
Inderjit Kaur was privileged in that her father, Col Sher Singh Sandhu, was a progressive and liberal person. His wife Kartar Kaur and he had celebrated their eldest daughter's birth with the same fanfare that accompanied the birth of a son in a feudal society.

Col Sher Singh had made a name for himself by opting for a career in the Army which took him and his family to remote regions, including the North-West Frontier Province and Peshawar. Col Sher Singh's five children—two sons, Jagjit Singh and Gurmit Singh, and three daughters Inderjit Kaur, Gurdev Kaur and Amarjit Kaur—largely lived in their hometown, Patiala.

Inderjit Kaur fondly remembers the influence that her great-grandfather, Sardar Sundar Singh had on her. His portrait and a *sanad*, issued under the seal

of Viceroy and Governor-General of India, signed by Lord Chelmsford, dated January 1, 1920, proudly hangs in her room till date. Addressed to Sardar Sundar Singh, Karora, Quila Mubarak, Patiala State, Punjab, it states: "I hereby confer upon you the title of Sardar Sahib as a personal distinction." Karora Sahib, as he was commonly known, had served Maharaja Bhupinder Singh and performed his duties at the palace with distinction.

Although it was still unusual, girls from 'good' families did go to school during those days; Patiala had a progressive attitude towards education of the girl child, inculcated right from the top by Maharaja Mohinder Singh and his successors. Among Inderjit Kaur's contemporaries was Dr S Ganda Singh—Retired Head, Dept. of Obstetrics and

Roopinder Singh in his mother's arms (left) and Roopinder and Ravinder with Inderjit Kaur and Giani Gurdit Singh (right)

Gynaecology, Govt Medical College Patiala. She too lived in Chandigarh before passing away in 2021.

Inderjit Kaur and her sisters Gurdev Kaur and Amarjit Kaur studied at Victoria Girls School, Patiala. It was quite near their sprawling ancestral house in Lal Bagh. Childhood was spent in idyllic surrounding of a loving family and a house with a garden full of inviting fruit trees, for which the young Inderjit Kaur

“With the active support of our chairman, Sardarni Manmohan Kaur, wife of Sardar Gian Singh Rarewala, we rehabilitated around 400 families at Patiala. For the collection of money and goods, at first, we would target our own families, friends and relatives and then we would go out and collect food and clothes...for many people we went to, it was a unique experience to see girls from “good” families asking for things from neighbours, acquaintances, friends and even otherwise unknown families for the people in need.

had a major fondness.

After she earned her matriculation, it was time to pursue higher education, although her paternal grandfather advocated that the young, attractive girl be married off. Young Inderjit, with her father’s support, asserted her right to study further and got her way.

By this time Col Sher Singh was posted in Peshawar, and his daughter went to Lahore, where she did her BT at RB Sohan Lal Training College. She earned an MA in Philosophy from Government College, Lahore. This was done as a boarder, since her parents wanted the best facilities for their daughter, even if it meant her studying away from home.

The student became a teacher even before her results were out! Inderjit Kaur taught at Victoria Girls Intermediate College, which she officially joined as a gazetted lecturer on December 16, 1946, after her result was announced.

This was a time of flux, and the idealistic teacher with a fiery spirit led her students to help out the families that were displaced a few months later by the Partition. There was an influx of refugees from the area that fell in Pakistan. Inderjit Kaur became an activist and helped form the Mata Sahib Kaur Dal, of which she was the Secretary.

“With the active support of our chairman, Sardarni Manmohan Kaur, wife of Sardar Gian Singh Rarewala, we rehabilitated around 400 families at Patiala. For the collection of money and goods, at first, we would target our own families, friends and relatives and then we would go out and collect food and clothes...for many people we went to, it was a unique experience to see girls from “good” families asking for things from neighbours, acquaintances, friends and even otherwise unknown families for the people in need. Initially, we were embarrassed, but we got over it because of our cause and the good we saw, we could do by distributing to the needy,” she

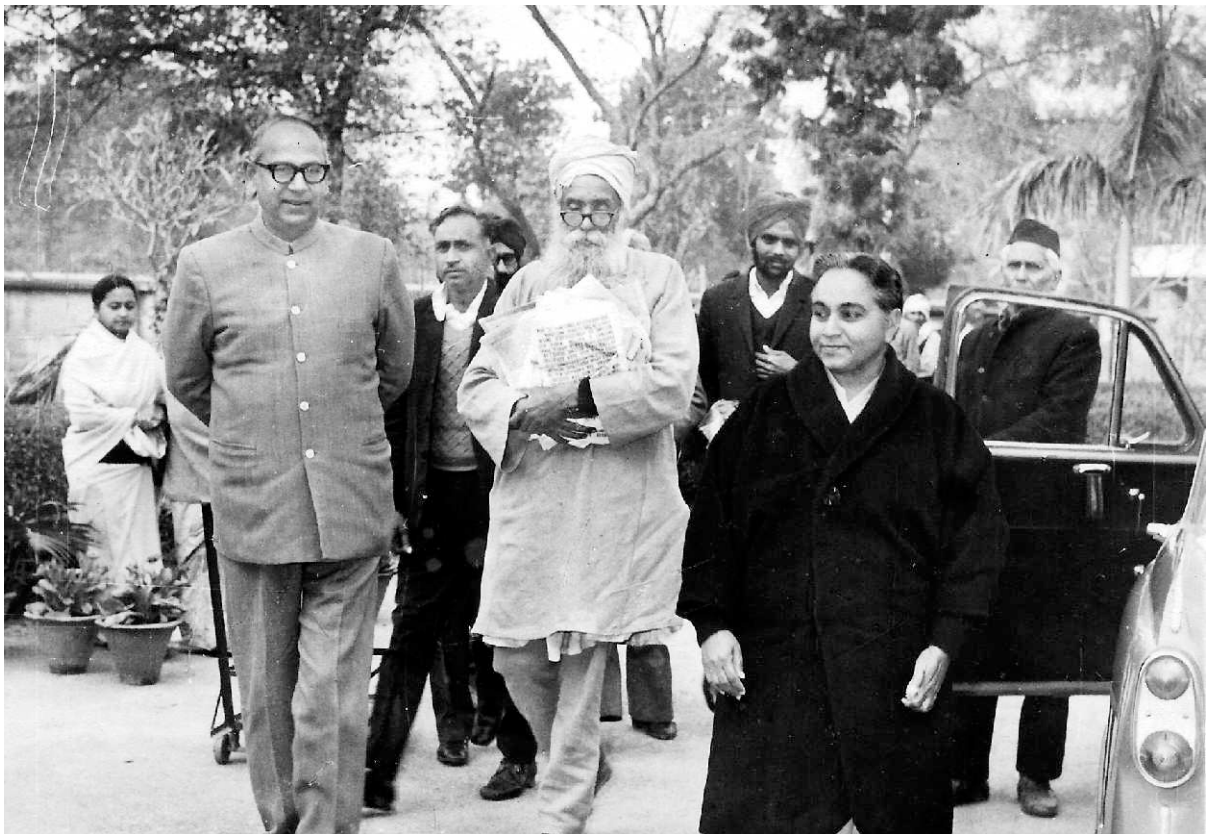
recollects. She even faced early opposition at home, but as she says, it is not by rebelling that you get your way; it is by handling responsibilities and proving yourself that you pave your way to success.

The Dal even sent out two truckloads of such material to persons in Baramulla, Kashmir, where the Patiala Army had come to the rescue of the locals. She was instrumental in setting up Mata Sahib Kaur Dal School, Patiala, for mainly refugee children. “Since we saw how helpless women were, we organised training in self-defence for women refugees and took part in it...I topped the shooting competition,” she recollects with a smile.

“Soon after Partition, I saw that some marooned Muslim women were being

exploited, and with the help of a Muslim friend in Pakistan, and by pushing the Indian bureaucracy, I was able to get hundreds of women into Pakistan,” she recollects.

It was back to teaching again for Inderjit Kaur and among her students was her sister, Gurdev Kaur, who recollects “Bhenji used to prepare so much for her lectures that at times we would hear her muttering in her sleep, and then I would have to hear it again the next morning!” Her students did her proud. They include Mrs Gursharan Kaur, Punjabi writers Dalip Kaur Tiwana (1935-2020), Ram Sarup Ankhi (1932 - 2010) and Balbir Momi; Hindi writer Kishan Kanta; Ramnika Bedi, who became an MP from Madhya Pradesh and many educationists.

Escorting R.L. Bhatia and Bhagat Puran Singh, who spoke to the students at Govt. College for Women, Amritsar

Even as she taught, the urge to learn was still alive in Inderjit Kaur. She loved the Punjabi language, and when the chance came, she was in the first batch of students who did their Masters in Punjabi, something she is intensely proud of.

When we look at a faded newspaper clipping, we see a faded sepia print of a 27-year-old Inderjit Kaur MA BT

When we look at a faded newspaper clipping, we see a faded sepia print of a 27-year-old Inderjit Kaur MA BT standing among stalwarts of Punjabi educationists. She was on the Governing Council of Khalsa College, Amritsar (1950-1953) a Council that included Chief Justice Sardar Bahadur Sardar Teja Singh, Principal Teja Singh, Bhai Sahib Bhai Vir Singh and Sardar Bahadur Sir Teja Singh Maik.

standing among stalwarts of Punjabi educationists. She was on the Governing Council of Khalsa College, Amritsar (1950-1953) a Council that included Chief Justice Sardar Bahadur Sardar Teja Singh, Principal Teja Singh, Bhai Sahib Bhai Vir Singh and Sardar Bahadur Sir Teja Singh Maik.

Standing out in a world of men is something that she is used to, having been a pioneer in many ways, and in the process has become an exemplar for

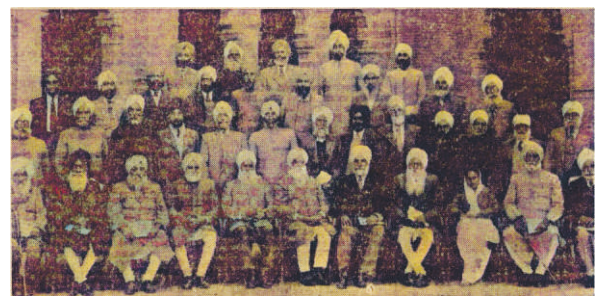
many a woman she taught. For her, education was the only vehicle for learning as well as improving oneself. The teacher had the aim of building the student's character. Education also meant inculcation of culture in the student through history and literature.

Government College for Women, Patiala, was a "home" for a decade (1946-1955) after which she was to move, as Professor of Education at the State College of Education, Patiala (1955-1958).

She then joined Basic Training College, Chandigarh (1958-1967), where she was Professor of Education and also held, for some time, the charge of Vice-Principal.

Chandigarh was a new city, full of opportunities and Inderjit Kaur was training teachers who educate youngsters. Even decades later, her students-turned-teachers would spread around the world and would visit the family from countries like Ethiopia, the UK, America and Canada.

She married Giani Gurdit Singh in 1958. He was a journalist, who owned and edited the daily *Parkash* newspaper, author and a member of the Punjab Legislative Council (1956-1962). She had told her parents that she wanted to

The new Council of Khalsa College, Amritsar. Sardar Surjit Singh Majithia (last row, 2nd from right) was reelected President for 1950-53.

achieve something before getting married and that she would not marry a typical aristocrat who would drink and make merry. “I was looking for someone more enlightened, who would give respect and equal rights to women.”

The couple had made Chandigarh their home and had two children. I was born in 1960, and my brother Ravinder Singh in 1961. At that time our home was one where eminent people often came together, they included writers like Sirdar Kapur Singh, ICS, Dr M. S. Randhawa, Prof Pritam Singh, Prof Sant Singh Sekhon, Acharya Hazari Prasad Dwivedi, Jai Chand Vidyalankar, Balbir Singh Dil, Attar Singh, actor-writer Balraj Sahni and political leaders like Partap Singh Kairon, Giani Kartar Singh and Darbara Singh. Inderjit Kaur would hold her own as these meets turned into literary interactions, even as she hosted these stalwarts.

If you look at the dedication of the last many editions of Giani Gurdit Singh’s most famous book *Mera Pind*, you will see the photograph of his muse, his wife. What many people don’t know is that she edited the work as it came, and was the valued in-house critic for the writer. Two books that form parts of *Mera Pind* won two UNESCO prizes. *Mera Pind* till this day, is recognised as a landmark in Punjabi literature.

Patiala exerted its claim on its daughter, and in 1968 she took over as Principal of the Government College for Women. By this time, we were school-going children and for me, most of the memories of seeing and recognising signs of women’s emancipation in people other than my mother, start at this point.

I had always realised that education had made my mother stand out among other women; it was the tool that had shaped her mind and gave her the ability

A formal picture after delivering a lecture at the University of Hull, the UK

to make a difference.

At Patiala, I was to realise another essential aspect of liberation for women—mobility. It came in the form of a Pearl moped, owned by a delicate Asha, who battled the infirmities of polio with courage and dignity. She used her moped to move around, but preferred to allow my brother or me to ride the 65cc Pearl Yamaha, (sold in India between 1965 and 1971) to the petrol station, thereby avoiding the unwanted attention of attendants for whom a woman rider was such an oddity.

Miss Khosa, on the other hand, was a physical training teacher, much an institution on her white Vespa, which she rode with abandon. Such was her presence and aura that there were times she turned back striking boy students, who had come to ask the girls to join them, by merely staring at them from the gate and telling them to move on because they were disturbing the girls.

To my mind, the administrator in my mother bloomed during this assignment. The fete at the college was a first, and it broke stereotypes, allowed the parents to participate in the growth of their children's college, and gave her the leverage to raise funds from the government for the science wing. Within a short span of three years, she had added a science wing to the college, and the strength of the students increased exponentially.

Of course, many of her students would get married soon after they left college and I remember confronting her and saying that all that she was doing was preparing better-educated brides for the

society instead of girls who could contribute to humanity through their professional skills and abilities. "There has to be a bridge; they will train their daughters as career-oriented women," she pronounced. I did not agree, for years, till I saw some of her former students bring in their daughters for such courses.

Inderjit Kaur is particularly proud of the way in which co-curricular activities were encouraged, and traditional folk dance *giddha* revived. Taking the college girls to participate in the Republic Day parade with the *giddha* troupe gave the traditional Punjabi folk dance national exposure.

Guru Nanak Quincentenary Celebrations were held on a global scale by Punjabi University, Patiala, in 1969 when "Guru Nanak Mehima Kirtan Darbar" was organised at GCW. It was well appreciated, especially by foreign scholars, who were provided with translations of *shabads* from Gurbani in the form of beautiful booklets.

Bhupindra Kothi, the Principal's house, was a former small palace. For us, it was where we learnt skating, cycling, raised poultry and enjoyed the fruits of delicious Langra Banarsi mangoes, plucked fresh from the trees. The rooftop, which bore the crest of the Patiala State, was for flying kites, and sometimes shooting with our airgun, a sport that Ravi, my younger brother, excelled at.

Eventually, it was time for us to move to Amritsar, where, in 1973, my father became the founding General Secretary of the Sir Guru Singh Sabha Shatabdi Committee. The new body was formed

with the help of then SGPC President Jathedar Gurcharan Singh Tohra to commemorate the work of the century-old revivalist reform movement.

Inderjit Kaur became Principal of Government College for Women, Amritsar. Here the college had good infrastructure and staff, and she could concentrate on improving the academic environment.

I particularly remember the visit of Sant Puran Singh of Pingalwara to the college. The saintly figure was received with great fanfare and with his simplicity, dedication and strong message on the environment and the need to serve those less fortunate than us, he left a strong impression on his audience. Another important visitor to the college was the then Governor of Punjab, M M Chaudhury, who was to be her direct boss soon.

Having seen her work, he supported her when her name came up on a panel of names for the position of Vice-Chancellor.

Inderjit Kaur returned to Patiala as

Vice-Chancellor of Punjabi University, a position she held from May 1975 to October 1977. She energised the university, mainly by working like a maniac and leading from the front. I remember files waiting for her at home between breakfast and office timings and after dinner. Between office hours and dinner, the house was full of people, many colleagues and visitors from Patiala, including her proud parents, who would often drop by to see their daughter.

The university academia buzzed with activity. It has a galaxy of brilliant people, including Professor Harbans Singh and Dr Prof Lal Muni Joshi in religious studies; the historians Dr Fauja Singh, Dr Ganda Singh and Dr Kirpal Singh; the linguist Dr Harjit Singh Gill; Dr Gurdit Singh and Dr Joginder Kaushal of the English department; Dr Gulwant Singh of the Persian department; Dr Dalip Kaur Tiwana of the Punjabi department; Prof Taran Singh, Dr Bakhshish Singh, the list is as long as it is exclusive. Dr H K Manmohan Singh of the Economics

The student is honoured by her teacher, Miss Lalita Sen, after Inderjeet Kaur became Vice-Chancellor

department would later become Vice-Chancellor himself. In his later years, he would regale me with anecdotes from that period.

She would check how her PhD students were doing, and this would spur them on to carry on their research with more vigour. "I am very happy that we were able to publish a large number of books and have more students complete their PhDs during that time," she says.

The administrative team of Tirath Singh, who was Secretary to the Vice-Chancellor and Dalip Singh Uppal, her Personal Assistant, ensured that she was always on top, even if it meant that files had to be attended after dinner! In time, over-centralisation was devolved, and the departmental heads were empowered to make more decisions regarding the staff assigned to them. In later years, it has given her great comfort that both the members of her personal staff rose high in administrative positions in the university.

Hazara Singh, who headed the publishing department of the university, did a great job and he often remarked: "Madam managed to get us to do a lot of work, and we did it so willingly. It was very satisfying."

No wonder, Dr M. Santappa, who was at various times, Vice-Chancellor of Sri Venkateswara University, Tirupati and University of Madras, once remarked that he was surprised that more books had been published by the university at Patiala than from his university. "Madam, how can you do it?" he wondered aloud.

One of her decisions is a part of the university lore. Inderjit Kaur allotted a house of higher-than-entitlement

category to the late Professor L M Joshi, a scholar of Comparative Religion. When some people protested, they were told: "I have given the house to his books. He had no space to keep them in his old house. When you have so many books, I will give a bigger house to you, too."

Over 10,000 books were added to the university library in the first year alone, and personal libraries of noted scholars which had been gifted to the university, were housed in better facilities. Punjab History Conference, seminars and cultural activities kept the university abuzz.

As the only woman Vice-Chancellor in India, Inderjit Kaur represented the country at various international conferences. She was one of the two Vice-chancellors from India selected to participate in the Fourth Trinennial conference of the International Association of University Presidents, held at Boston, MA, USA, November 1975. In February 1975, she took part in the Conference of Executive Heads of Commonwealth Universities at Victoria University, Wellington, New Zealand. She was among the three women university heads in the world. Such visits generated generous media coverage, something she handled with élan.

While she often remembers her visits abroad with fondness because of the former students she met, the purpose of her going to the UK was to deliver the 1976 Guru Nanak Lecture at University of Hull, UK, on "Guru Teg Bahadur, Nanak IX". She also spoke at the School of Oriental Studies, London, during the same trip. She delivered lectures at

various universities during her foreign tours.

“Mrs Sandhu’s management of the university is characterised by a spirit of total dedication and integrity and thorough attention to details.... She is responsible for innovation in the university during this short tenure of her stewardship of the university, which

Inderjit Kaur was appointed Chairperson, Staff Selection Commission, New Delhi, in 1980 for a five-year term. As Chairman, she administered the four regional offices and thousands of centres where examinations were held.

undoubtedly go to her great credit and efficient management. She is known for her diligence and application and has carried out with confidence and poise the responsibility of office....Smt Sandhu, I must mention here, is the second if not the first woman Vice-Chancellor in India and also she justified her selection and has brought credit to all womankind as a whole, of our country,” M M Chaudhury, the Chancellor of the university, wrote in note on the eve of his laying down office as Governor of Punjab on July 29, 1977. It was Chaudhary who had selected her from a panel of three recommended by the then Chief Minister, Giani Zail Singh.

She resigned in 1977 six months before her three-year term ended,

because of political differences with the government led by Parkash Singh Badal that came to power. This was followed by a two-year sabbatical in Chandigarh. By this time we had grown up and while my brother went to Government College for Boys, Chandigarh, I studied at St Stephen’s College, Delhi.

Women had made tremendous strides in various fields. They had made a place for themselves in the arts, in science, diplomacy and with Indira Gandhi at the helm, even in politics. Yet, there were some bastions that remained to be stormed.

Inderjit Kaur was appointed Chairperson, Staff Selection Commission, New Delhi, in 1980 for a five-year term. Delhi can be intimidating for those who make their way there from other cities, but she took to it like a duck to water.

I finally had a home in Delhi where I could move into from the hostel on the college campus. We lived in a Rabinder Nagar flat for some time, before shifting to the Lodhi Garden house. My father got very busy with the work of Kendri Sri Guru Singh Sabha and, along with Sardar Hukam Singh, in setting up the Guru Granth Vidya Kendra, Andheria Morh, Mehrauli, to which Inderjit Kaur contributed significantly.

As for professional work, she is credited with streamlining the examination process of the commission. She made the staff announce and stick to schedules for results. She laid down norms for objective evaluation that are in use till today.

The commission expanded its scope, and the office shifted from Lok Nayak

Smiles of contentment and continued love

Bhawan in Khan Market to the much more spacious and modern Central Government Offices (CGO) complex on Lodhi Road under her watch.

As Chairman, she administered the four regional offices and thousands of centres where examinations were held. Much depended on the goodwill of the state governments for conducting the exams, and they were handled with tact, and when necessary, firmness. Often candidates for a single test were in lakhs. To cite one example, the commission took 6.7 lakh applications for examination during 1983, out of which there were 4.6 lakh candidates for clerical grade examination alone.

In all, the Staff Selection Commission provided candidates for over 20,000 vacancies. To interview such candidates, she had to fly to various regional centres of the commission, and there were times

when she was travelling 20 days a month. When her colleague Amar Singh IPS, Member of the commission, wondered how she was always well-prepared for the interviews, no matter what the subject, she just smiled. Actually, she worked at it diligently. She was always a voracious reader, with practically a photographic memory. Now she read more, and focused on what was likely to be useful during the interviews. While she could be unsparing in setting standards for herself, she was also widely recognised as a fair and objective interviewer, who believed in placing the candidates at ease instead of intimidating them.

Inderjit Kaur was a leading votary of the objective-type examination system and, in 1983, she delivered a keynote address at a workshop-cum-seminar on objective tests held at Aligarh Muslim University, Aligarh. Interestingly

enough, her predecessor at Staff Selection Commission, Mr Saiyid Hamid, had joined his alma mater, AMU as Vice-Chancellor.

She was the Chairman of Staff Selection Commission, Delhi, till 1985. After she demitted office, my parents moved to Chandigarh. This is where their journey as a couple had started. Ravi and I were both in the US then, although in time we would both be back in Chandigarh.

To my mind, a truly liberated woman is one who has come to terms with life, and her position in it. After notching up one achievement after another, Inderjit Kaur took it easy at home, devoted her time to her family and her gardens. The three hand-a-half decades in Chandigarh were devoted to nurturing relationships.

Giani Gurdit Singh and she had taken distinctive paths intellectually and worked on different aspects of knowledge. They had been independent in pursuing their endeavours, but when

she felt that her husband needed her, Inderjit Kaur re-invented herself and became his greatest support in his research and writing. She ensured that he had the atmosphere to continue his work, even as the house remained a bustling hub of creative people.

Many in Patiala continue to be in contact with her, visiting her from time to time, and within the city she has her group of friends and former students with whom she remains in touch.

Indeed, one of the cute memories of her birthday celebrations is seeing how many of these students, now grandmothers and great-grandmothers, become students in front of their Ma'am. A few months before she passed away, the eminent author Dalip Kaur Tiwana came home to pick up her article to revise it. Even though I invited her in, she said, "This is not the appropriate time to disturb Ma'am. I have too much respect for her. You don't understand, please convey my regards. I will come again."

With her two sons on her 97th birthday

A Phone Call like Churi

NIKKY-GUNINDER KAUR SINGH

I RECENTLY spoke with Auntyji Inderjit Kaur over the phone. Neither the temporal gap of three decades nor the spatial between Chandigarh and USA mattered. Her honeyed words struck deep inside just as her beautiful image flashed before my eyes. That was the Auntyji I first met long ago when I'd be playing with dolls.

She is elegantly draped in a dazzling white sari. Her hair is gently parted in the middle. Those wavy curls accentuate the profound softness in her eyes. Her endearing smile radiates ineffable joy. Her gestures are so delicate. This lovely figure my mother had come to meet was

really no different from my favourite doll — a total antithesis to the fake mechanical Barbies my daughter played with! She happens to be the Principal of the Government College for Women in Patiala.

Auntyji and Gyaniji were close family friends. As a child, I didn't quite understand the words or the grammatical syntax of their conversations, but what Julia Kristeva calls the "semiotic" maternal base of language, was surely absorbed. They shared literary, political, and academic interests, which created a strong personal bond between them and in turn fostered

From left: Roopinder Singh, Manjit Singh Khera, Sarah, Nikki Guninder Singh, Bhayee Sikandar Singh. Inderjit Kaur is in the foreground.

friendship amongst us children — their two sons Roop and Ravi, and myself and my brother. Again, I did not fully comprehend the complexities of the public role Auntyji played during the late 1960s but simply seeing her as a leader within my patriarchal society was most inspirational for a female youngster like me.

As I look back, Auntyji's biography makes the history of the Punjab come out

She is elegantly draped in a dazzling white sari. Her hair is gently parted in the middle. Those wavy curls accentuate the profound softness in her eyes. Her endearing smile radiates ineffable joy. Her gestures are so delicate. This lovely figure my mother had come to meet was really no different from my favourite doll — a total antithesis to the fake mechanical Barbies my daughter played with!

alive. The eldest daughter of an army officer, she grew up in Patiala in the upper echelons of society. Though sons were privileged in her feudal society, sweets were distributed at her birth in 1923. Her paternal grandfather was employed by the legendary Maharaja Bhupindra Singh (1891-1938), ruler of the Phulkian State of Patiala. Eminent artists from Jaipur, from the Pahari regions, and from the Mughal court had migrated to Patiala to work on the extensive murals for the Maharaja's forts, palaces, and shrines.

Eminent classical singers were invited to the court, and the Patiala *gharana* of Hindustani music acquired much fame. Consequently, painters, poets, musicians, builders, craftsmen, and gardeners from different religious backgrounds constituted its diverse population.

Auntyji attended Victoria Girls School, where she became sensitized to female subjugation. At home, she enjoyed playing freely amongst the lush mango trees bursting with melodies from the cuckoos, and commanded great respect from her family, especially from her younger siblings. This childhood home of hers has recently been declared a heritage house.

For her higher education, she went to Lahore, which had by now acquired the reputation of being the "Paris of India." After all, the flamboyant artist Amrita Sher-Gil who had studied in Paris came to revel in its progressive, cosmopolitan atmosphere. Though Sher-Gil's life was unfortunately cut short in mysterious circumstances, her last painting leaves us with red and yellow buildings of an urbane Lahore rising up in the far distance from her window.

Auntyji would have participated vibrantly in those varied interlinking dimensions evoked in Sher-Gil's incomplete panoramic view. Here she did not have to observe *Purdah*, a common practice in Patiala. Indeed, Auntyji made the most of Lahore's intellectual and cultural offerings. She did her BT at Rai Bahadur Sohan Lal Training College and obtained her Master's degree in Philosophy from its premier Government College. After her education, she returned to Patiala in 1946 to teach at the

Victoria Girls Intermediate College.

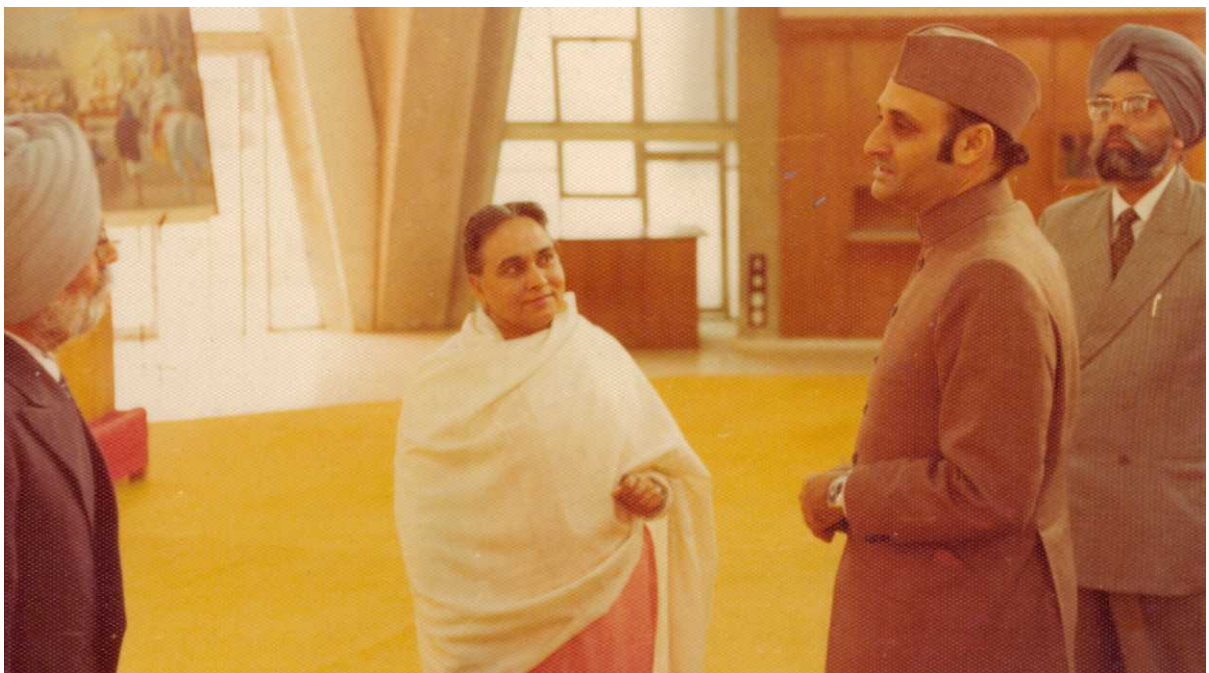
A few months later, India got its independence, but with it, the colonial policy of “divide and rule” came to a horrific finale. Sir Cyril Radcliffe, who had never been to India, worked with outdated maps and census figures and drew the line that split the Punjab between the nations of India and Pakistan along religious lines. Overnight Muslim-Hindu-Sikh divisions led to mass migrations and brutal murders.

In that period of blind insanity, Auntyji helped out the victims with boundless compassion. She collaborated with women like Sardarni Manmohan Kaur (wife of Gian Singh Rarewala) to form the Mata Sahib Kaur Dal and served as its secretary. These dedicated Sikh women ensured that truckloads of basic essentials reached afflicted populations in regions such as Baramulla, Kashmir. They set up the Mata Sahib Kaur Dal

School in Patiala for the education of refugee children.

Concretizing Guru Nanak’s ideal “there is no Hindu, there is no Musalman,” they worked energetically to protect female victims belonging to different religious faiths. Through the friendships she had inculcated in Lahore, Auntyji was able to secure the safety of abandoned Muslim women across the border to Pakistan. On this side, women migrants were given training in self-defence. Auntyji herself participated in some of the exercises, emerging as a winner in the shooting competition.

Auntyji has been a visionary leader. Over the years she has held many important positions as both a faculty member and an administrator. She taught at the Government College for Women in Patiala, at the State College of Education in Patiala, and at the Basic Training College in Chandigarh. As

Professor Harbans Singh, Nikki’s father and eminent Sikh scholar who headed the Guru Gobind Singh Department of Religious Studies at the Punjabi University, and Inderjit Kaur with Dr Karan Singh at the Guru Gobind Singh Bhawan in the university

lecturer and professor, she made enduring connections with her students. Among some of her administrative positions, she was the Principal of the Women's college in Patiala, the Vice-Chancellor of the Punjabi University, and Chair of Staff Selection Commission in New Delhi. Recognising the multidimensional function of academic institutions, Auntyji has dedicated her entire career to promoting the intellectual, cultural, and spiritual growth of students.

During her tenure as Principal of the Government College of Women in Patiala, a science wing was added to the college. Her progressive spirit simultaneously sought to revive the artistic legacy of the Punjab. She encouraged traditional dance and painting. When her students from Patiala performed giddha at the Republic Day parade in New Delhi, this traditional Punjabi female folk dance acquired a new vitality on the national stage. For Guru Nanak's queen-centennial birthday celebrations in 1969, the Government College for Women hosted a *Guru Nanak Mehima Kirtan Darbar*. As Principal Auntyji made sure that foreign scholars were provided with booklets enshrining the translation of scriptural hymns. In order to understand the powerful verse of the Sikh Gurus, so relevant to the contemporary world, translations for a global audience were deemed necessary.

It was her tenure as the Vice-Chancellor of the Punjabi University (1973-77) that I witnessed her leadership acumen. I would return home to the university campus for my summer vacations. I was at that time pursuing my

undergraduate degree at Wellesley College in the USA. This was the college Hilary Clinton and Madeline Albright had attended; this is where I heard Golda Meir lecture. It was an inspiring all women's institution. But seeing and hearing Auntyji — a Punjabi Sikh woman — was quite a different experience. The fact that I could identify with her at so many levels gave dynamic twists and nuances to my feminist consciousness. Her resume details her numerous accomplishments. For instance, she attended the Conference of the Association of Commonwealth Universities at Wellington, New Zealand. She represented India at the International Conference of the Executive Heads of Universities held in Boston, where she was among the three women university heads in the world. She also lectured at the University of Rhode Island in the USA. At the University of Hull, UK, She delivered the 1976 Guru Nanak Lecture on Guru Teg Bahadur, Nanak IX. The list could go on and on.

But for a teenager the sheer sight of Auntyji at the helm of the Punjabi University was a phenomenon in itself. This important institution inaugurated by President S. Radhakrishnan was set up in post-colonial Punjab for the advancement of Punjabi language, literature, and culture (the "Hebrew" University in Israel perhaps is the only other University founded on "language"). Punjabi language popularly spoken by Muslims, Hindus and Sikhs alike in pre-colonial Punjab was severely marginalized during the Raj, and the linguistic divisions fomented by the state had led to the violent Partition.

The founders of Punjabi University knew well that human language does not simply mirror reality, it also has the power to transform reality, and so language was to be the resource for understanding both the heritage of the Punjab as well as its entry into future horizons. My late father, Professor Harbans Singh, had served as the Member-Secretary of the Commission that led to the creation of the University in 1962. When it started, the University headquarters were lodged on the first floor of the Rajendra Kothi surrounded by beautiful gardens, and my family lived on its upper floor. Punjabi University, therefore, literally has been my home, and holds enormous personal significance.

Seeing my doll-like Auntyji preside at

its many functions and hearing her deliver gritty lectures in a calm voice would fill me with pride. Here was a woman leader in post-colonial Punjab facing countless challenges and making fabulous successes. I could relate with her difficulties and her dreams. I could also understand the rights and responsibilities we women share across the world. Auntyji was a picture of self-assurance, courage, and sovereignty of woman. Indeed Bhai Vir Singh's words from his famous novel *Sundari* apply perfectly to her:

You might be thinking that just as a woman appears delicate from the outside, she must be fragile inwardly too. Do not entertain such a thought even for a second. A woman's mind is soft like the wax and strong like a rock;

Giani Gurdit Singh, Inderjit Kaur and Mika at the latter's residence in New England, USA

once she is confirmed in her faith, nothing can deter her.

(Bhai Vir Singh Ratnavali vol. II, Novel; Patiala: Punjab Languages Department, 1973, p. 13)

The Sikh tradition has always accorded respect and equality to women. In their oppressive patriarchal climate, the Sikh Gurus empathized with their situation and tried to create a window of opportunity through which women could achieve liberty, equality, and sorority. Sadly enough, very often instead of their liberating message, ancient feudal values are practised even the 21st century. Women like Auntyji are a beacon of hope. They help us recognize the vast human potential in each one of us, male and female alike. And they gently inspire us to take bold steps towards gender-justice and the creation of a truly egalitarian society envisioned by our Gurus.

I greatly enjoyed our recent phone call. Auntyji is past her ninetieth birthday,

yet her memory is sharp as a razor, her voice as young as ever. She vividly recalled some good old times spent in the company of my parents. She fondly remembered even the dinner my brother Mica and Bhabi prepared for her and Gyaniji when they visited New England, and the fun conversations they had together. We reminisced. We laughed. Auntyji Inderjit Kaur is an amazing personality — a brilliant star on our historical horizon. As I put down the phone, I could taste the *churi* my grandmother would prepare for me when I was a kid — with bits of parontha and butter and raw sugar. That special Punjabi love that I had not tasted in a while came succulently across the phone. My profound thanks to Auntyji.

Nikky-Guninder Kaur Singh is Chair of the Department & Crawford Family Professor of Religious Studies, Colby College, Waterville, ME, USA.

She Listens to You

NEELAM MANSINGH CHOWDHRY

MY memories of meeting Inderjit Kaur go back to 1975 in Amritsar, the year I was graduating from The National School of Drama in New Delhi. My father, Dr Man Singh Nirankari, an eminent eye surgeon, and mother Phul were both eager that I should meet the famous writer, Giani Gurdit Singh and his wife, Inderjit Kaur who was the Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala. Who would have thought this 'chance' meeting would end so fortuitously, ensuring a lifelong friendship, cutting across generational gaps, that has endured over time.

That particular April morning, my mother was busy in the kitchen rustling up breakfast of tossed vegetables, grilled tomatoes and the ubiquitous cutlets, in a manner that seemed to suggest that some important people were visiting. I was looking forward to meeting a celebrated Punjabi writer and his educationist wife and conjured images of a dour, melancholy poet, with a possible stoop, and a formidable, humourless dowager.

Upon our meeting, my preconceived perceptions collapsed.

Giani Gurdit Singh with his flowing beard, and a dash of chivalry, defied my image of a Punjabi writer and his

Dr Man Singh Nirankari, Giani Gurdit Singh, Neelam Mansingh and Inderjit Kaur at Neelam and Pushi Chowdhry's house after Angad's wedding.

luminous, moon-faced wife Inderjit Kaur was all grace, chiffon and pearls, a picture of sartorial elegance and understated charm.

When she learnt that I was from The National School of Drama, she immediately invited me to set up a Drama Department in Patiala. In retrospect, this was highly unprecedented as I had no CV

I would describe her as the first feminist I ever met. Perhaps ideologically, she may not fit that notion. Still, her views and liberality, in addition to her credentials as an empowered educationist suggest a woman who, despite being part of a patriarchal structure, pierced the glass ceiling and entered into a male bastion without waving a flag or indulging in needless rhetoric.

to profile me and to task, a raw and unknown entity with such responsibility displayed an exceptional capacity to take risks. After all, theatre at that time did not occupy much space in university academia with little or no academic currency and Inderjit Kaur's surprising invite was, in retrospect, revolutionary.

Needless to say I with immense embarrassment turned down her challenging invite, but the mere fact that Inderjit Kaur, whom I now call Auntyji thought me worthy enough for such a task greatly boosted my self-esteem as, in reality, I was a fairly hopeless student

during my three years in the Drama school. But that did not prevent me from living on this story for long, boasting to whoever cared to listen, without conceding that I had, indeed missed a life-altering opportunity.

Auntyji's CV is overwhelmingly humbling. From establishing a school for refugee children to rehabilitating Muslim women during Partition to being the youngest woman member on the Governing Council of Khalsa College in Amritsar, she then went on to be Vice-Chancellor of Punjabi University in Patiala. These accomplishments become even more awesome given the times she grew up in. Born in 1923, when educating women was not the norm, she studied at Victoria school in Patiala before going on to study philosophy at Government College in Lahore.

I would describe her as the first feminist I ever met. Perhaps ideologically, she may not fit that notion. Still, her views and liberality, in addition to her credentials as an empowered educationist suggest a woman who, despite being part of a patriarchal structure, pierced the glass ceiling and entered into a male bastion without waving a flag or indulging in needless rhetoric. Alongside, she juggled motherhood and homemaking with equal efficiency and equanimity, adroitly balancing her professional and personal existences.

Her tenure as Punjabi University Vice-Chancellor still resonates in the corridors of the university, especially her impassioned oratory on women's rights, issues of gender equity and encouraging women to step out of narrow parochially defined spaces. She tried to erase the

'ghettoisation' between the sexes, where women are segregated from men, both intellectually and socially by creating interactive spaces of debate and discussion across the gender divide.

Many years later in 1997, when my parents shifted to Chandigarh, from Amritsar, it was serendipitous that we stayed in the same sector as Giani Gurdit Singh and Inderjit Kaur. The two families not having met for long, reconnected and literary conversations, theological discourse and political debates and light banter resumed once again between the two homes. Lunches and dinners became a regular feature as both sides bonded over a common love of language, literature and the *Bani* of the Gurus.

After my mother and Giani ji passed away, this friendship endured between Auntyji and my father. My father was forever writing articles and books on his family's religious and social history and

Auntyji was his touchstone. As soon as one of his books was published, he would send it across and within a few days, Auntyji's critical analyses would be shared and dissected.

After my father passed away in 2010, Auntyji became my friend. Her greatest attribute is her capacity to adapt to others' ways of life, other passions and sensibilities. And though these may be far removed from her own life, her innate intelligence, humanity and social alertness prevents her from being judgmental.

Auntyji is sharp-witted and fun to be with and dismisses her age and health problems with casual insouciance. I can confide, rant and be whimsical with her and am confident that she will never be preachy. Whenever I go to meet her, despite the fact that she is bedridden, she will always greet me with a welcoming flourish that says it all. We share recipes, skin formulae and our daily drudgery

She listens!

and her views are open and not tinged with narrow notions of morality and prejudice.

Her occasional visits to my home are precious. Her wheelchair ceases to be a wheelchair and transforms itself into the grand chair of a grand lady, making a grand entry to a garden party. Impeccably dressed in a crease-free salwar and kameez with matching jewellery and earrings, she exudes goodness, intelligence, bonhomie and boundless curiosity.

I believe that the greatest gift you can give someone is to listen to him or her. Listening in our cacophonous times is a radical act, and Auntyji has this quality in abundance. In a world populated by aggressive assertiveness, her calm exterior and air of stillness is more than reassuring.

Padma Shri Neelam Mansingh Chowdhry is a noted theatre artist based in Chandigarh

A Success Story from the North

ASHOK CHOPRA

HER soft look and mild demeanour are deceptive. Behind the quiet exterior, Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, new Vice-Chancellor of Punjabi University, hides a steely determination that will see her through her latest challenge.

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, the new Vice-Chancellor of the Patiala-based Punjabi University, is an earnest woman, determined to put in her best efforts to restore normalcy to a conflict-and-tension-ridden campus.

Polite, soft-spoken, and courteous, Mrs. Sandhu knows her own mind. What is more, she has the training and ability to articulate her thinking in simple but lucid and precise language.

As she sat answering my questions in Punjabi, more or less in whispers, in her spacious office on the campus, with its large-sized wall paintings of Sikh Gurus by Sobha Singh, she gave the impression of a self-confident teacher with clear views on important questions regarding a woman's role in the rapidly-changing Indian society.

In an exclusive interview, Mrs. Sandhu said she was starting her career as Vice-Chancellor with a lot of goodwill around her. Her elevation to the high office had been hailed by students, teachers, university employees, writers, and political leaders of various loyalties. "With such a lot of goodwill from all

quarters, I hope to discharge the onerous duties of my new office with the cooperation of my colleagues in the faculty and the students."

Taking up this assignment was a double challenge to her both as an individual and as the first woman Vice-Chancellor of Northern India. The "image of womanhood" will depend on her performance, and she will try her utmost to resolve tensions. "I believe that no institution should be utilised for the promotion of personal ends," Mrs. Sandhu said.

One of the pictures shot for *Eve's Weekly*

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, who served as Principal of "trouble-free" Government colleges for girls at Patiala and Amritsar for eight years before taking up her new assignment, emphasised that her approach to her students and teachers will not be stand-offish. She will try to establish a human relationship with them. "There are committed elements in the faculty everywhere. They have their prejudices and rigid approach to persons and problems. However, the humane

Status of women

As for her opinion regarding the status of women in Indian society, Mrs. Sandhu said educated women should be motivated to discharge their responsibilities towards their illiterate and semi-literate sisters who live in the villages and small towns. "If society is to be transformed rapidly, 29 crores of women will have to be brought into the mainstream of production processes." Mrs. Sandhu paid a warm tribute to Prime Minister Indira Gandhi for providing inspiration to a large number of women leaders in various walks of life to take an active interest in social, cultural and public affairs.

Mrs. Sandhu favours the constitution of legal-aid cells in towns and groups of villages which would undertake an educational campaign so that housewives and women become fully conscious about the provisions of various laws to improve the lot of the "other sex." Our women are not familiar with laws relating to inheritance and property. Many of them sign away their inheritance rights. Such is the climate in our male-dominated society."

The "elite" women of society are sometimes described as drawing-room dolls, but even their energies, skills and talents can be mobilised in the service of the weaker sections of society. Another concrete suggestion Mrs. Sandhu put forward was that production centres should be organised, particularly in rural areas, where women could be given training in simple home crafts like tailoring, washing, needlework, dyeing and dry-cleaning.

A SUCCESS STORY FROM THE NORTH
Ashok Chopra

Her soft look and mild demeanour are deceptive. Behind the quiet exterior, Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, new Vice-Chancellor of Punjab University, hides a steely determination that will see her through her latest challenge.

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, who served as Principal of "trouble-free" Government colleges for girls at Patiala and Amritsar for eight years before taking up her new assignment, emphasised that her approach to her students and teachers will not be stand-offish. She will try to establish a human relationship with them. "There are committed elements in the faculty everywhere. They have their prejudices and rigid approach to persons and problems. However, the humane

Mrs. Sandhu is highly interested in theatre, but does not like film. Introductory, some-

ing and music are her hobbies. She is interested in psychology, philosophy, literature, religion and women's problems and writes articles relating to these in various magazines and journals.

Discussing the role of theatre department in the University, Mrs. Sandhu said that its academic and stage-performing aspects need equal attention. Theatre for the moment had to be relevant to contemporary life and serve the neighbourhood community. Among the new experiments made by her sister, Amritsar was a puppet show with human characters acting as dolls.

Talking about her family life, Mrs. Sandhu said, "In my case, professional requirements come first. All the same, I run my household, I attend to cooking and other kitchen work. I am companion, friend and guide to my husband. We have affinity of thought and common pursuits. He never interferes in my work. Each of us are interested in the promotion of social reforms and humanitarian moral values. I have suspicion from him."

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu speaks vibrantly, in a relaxed manner, betrays traces of former tensions. Though simple in writing and friendly in her attitude, she is highly well-informed person, fully aware of the currents and cross-currents raging all over us today.

Ever's Weekly July 19, 1975

A page from *Eve's Weekly* dated July 19, 1975 approach does not always get a positive response." She feels that some persons may hold back their cooperation, but an overwhelming majority will come forward to lend a helping hand, when they are convinced that the Vice-Chancellor means fair play and justice to all.

The original of a picture published in *Eve's Weekly*

“Discrimination begins right from the cradle. Sons and daughters are brought up in a distinctively different manner. Granted, we don’t burn our widows anymore, but a lot of social stigma is still attached to them. They are spurned and avoided, not encouraged and helped to start life anew.”

Asked if there was a man behind every successful woman, Mrs. Sandhu said with a twinkle in her eye that it should be the other way around. In fact, man and woman have to learn from each other. The success of both depends to a certain extent on several factors, including individual merit.

Legal safeguards are still inoperative

Women’s lib, as practised in Europe, has little relevance in the present-day Indian society, Mrs. Sandhu gently insists. Opposing the clubbing of the husband’s and the wife’s incomes for tax purposes,

she said that woman has to be accepted as a distinct identity in the family. “Wage differentials in case of unskilled workers have still to be abolished. Even legal safeguards remain unoperated. Women doing third-level jobs as clerks and stenographers in offices are open to exploitation. They have to be given a sense of security.”

Mrs. Sandhu has two sons. Roopinder Singh, a student of the tenth class, is a voracious reader and wants to be a journalist or a writer. Ravinder Singh, who is studying in the eighth class and would like to be a businessman, is an extrovert who believes in making friends and influencing people. “In the matter of choice of profession, I won’t impose and thrust my choice on the children, they would have the final say,” says Mrs. Sandhu. “I treat them as young friends. If they need my guidance, I give it unobtrusively. I want them to be self-

reliant.”

Mrs. Sandhu is highly interested in theatre but does not like films. Embroidery, painting, and music are her hobbies. She is interested in psychology, philosophy, religion, and women’s problems, often writes articles relating to these in magazines and journals.

Discussing the role of the theatre department in the University, Mrs. Sandhu said academic and stage-performing aspects needed equal attention. Theatre to be meaningful had to be relevant to contemporary life and serve the community. Among the new experiments made by her girls at Amritsar was a puppet show with human characters acting as dolls.

Talking about her family life, Mrs Sandhu said, “In my case, professional requirements come first. All the same, I run my house well. I attend to cooking and other kitchen work. I am a

companion, friend, and guide to my husband. We have an affinity of thought and common pursuits. He never interferes in my work. Both of us are interested in the promotion of social reforms and the inculcation of moral values. I draw inspiration from him”

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu speaks effortlessly, in a relaxed manner, betraying no trace of inner tensions. Though simple, ever-smiling, and friendly in her attitude, she is a highly well-informed person, fully aware of the currents and cross-currents raging around us today.

This article was published in *Eve’s Weekly* on July 19, 1975.

Ashok Chopra is the chief executive of Hay House Publishers in India. He is a publisher, author, editor, and literary columnist.

She Guides the University

SUBA SINGH

MRS Inderjit Kaur Sandhu, who has come to adorn the office of the Vice-chancellor of Punjabi University, Patiala is a talented educationist, experienced administrator, powerful orator endowed with deep scholarship. A lady of quiet disposition, great poise and dignity, she is humble, soft-spoken but always forthright in the expression of her views during discussions and debates on academic and cultural subjects. A rare and delightful mixture of idealism and pragmatism, she goes about the jobs assigned to her with

surprising determination, dash, devotion and dedication. Her grasp of things academic and administrative is amazing. She has imagination and is never known to have been a prisoner of indecision. She can take quick decisions and stick to them to the end whatever the obstacles and hurdles on the way. She is of a very amiable nature and kind and considerate towards her subordinates, but she is firm and determined also and cannot brook any violation or laxity of discipline.

She passed her M.A., in Philosophy in 1946, from the Government College,

Suba Singh (left) interviewing the new Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala

Lahore with distinction and started her career the same year as a lecturer in the Government College for Women, Patiala. As recognition of her merit as a teacher, she was promoted to P.E.S.I, in the State College of Education in Patiala. From there she was transferred to Basic Training College, Chandigarh as Vice-Principal. She served that institution for thirteen long years with rare devotion and dedication. By her continuous hard

I would like to say that the level of a university, low or high, does not depend on the fact that it's Chief Executive is male or female. It depends on how that Chief Executive goes about his job. How honestly, intellectually and efficiently, he solves his problems and completes the projects before him.

work and unassuming ways of performing her duties, she left an inspiring and indelible impression on the minds of thousands of teachers, who passed out of that institution. In 1967, she was back in Patiala as Principal of the Government College for Women, a renowned institution throughout the state. Under her enlightened stewardship, this college flourished by leaps and bounds. The number of students was more than doubled along with teaching arrangements for many new subjects.

There was a paucity of essential amenities and facilities for the students. She secured the cooperation of the students and prominent citizens to collect funds and secured necessary grants from the Government. It was through her herculean efforts and single-minded zest for duty that foundations of a Cycle Stand, Music Block and an Auditorium were securely laid.

The way she determinedly, unobtrusively and confidently guided the affairs of the Government College, Amritsar, has won the admiration of the students, teachers and authorities alike.

Such is the dynamic personality that has been entrusted with the guiding of the destiny of the Punjabi University, Patiala. She has the capacity for spotting talent and abhors sycophancy. Therefore, it can be safely predicted that the university will flourish under guidance.

In her personal life, she is simplicity incarnate. Though a powerful speaker, who always draws vociferous ovation and, reverberating cheers from the audiences, yet she shuns the glare of publicity. She is married to Giani Gurdit Singh EX-M.L.C., a well-known journalist and scholar in religious studies. They have two sons. When I approached her for an interview on behalf of *The Advance*, she was extremely busy. I am grateful that she was very courteous and answered all my questions patiently and sympathetically:

When the news of your appointment as Vice-Chancellor of the Punjabi University was conveyed to you, how did you feel about it?

It was so sudden for me. I could not believe my ears. "How could it be true,"

said I. "It was so pleasantly surprising. At the same time, how could I doubt its authenticity when the Education Secretary had himself conveyed it to me on the phone. As a matter of fact, I was not psychologically prepared for this pleasant surprise. But slowly and imperceptibly, I felt that honour conferred on me had confronted me with mighty challenges. It was a heavy responsibility. I had to prove that the administrative ability and intellectual attainments were not the monopoly of men only. At the highest level, these unfold themselves with equal sublimity among men -and women. I had prepared myself to meet this challenge.

Madam Vice-Chancellor, what you have said pertains to all walks of life. Don't you think this appointment is a unique experiment in the life of the academic world? Perhaps your appointment has no precedent in the whole of northern India

Yes, it is really a new experiment. For, the first time, a woman has been trusted with running the university. I would like to say that the level of a university, low or high, does not depend on the fact that it's Chief Executive is male or female. It depends on how that Chief Executive goes about his job. How honestly, intellectually and efficiently, he solves his problems and completes the projects before him.

Can I say that success in this task depends upon the self-confidence that you bring to it?

You are perfectly right. But such confidence dawns on one by the grace of God. I take this appointment as a boon bestowed on me by God. This is His own blessing. I have not got this position by

trying for it. When the Education Secretary broke this news to me on the phone, I straightway went to the Golden Temple, offered prayers, bowed, in humility before the Holy presence and said: "O, true King You have thrown a heavy responsibility on my shoulders; you have bestowed this honour on me; give me the strength so that I may prove equal to the job. It is you who, through your grace and kindness, can make a "dumb person recite Gita." For a considerable time, the words of the Tenth Master that 'I will confer empire on my poor Sikhs, continued to throb in my ears. I would like to say that I was so overwhelmed that I continued to recite prayers for about two hours in order to find a response.

I hope the professors, officers, teachers and the other staff must have expressed their happiness at your appointment just as principals, Assembly Members, writers, journalists and scholars have welcomed it.

The warm welcome accorded to me by the University professors, members, teachers and heads of departments was much beyond my expectations. Maybe partly it was a formal expression, but I feel they were impressed and overjoyed by the revolutionary change.

You might not have been able to study all the problems of the university in such a short time. But there may be some immediate problems waiting impatiently to be tackled. What have you thought about them?

Every institution has peculiar problems of its own. If there are no problems in an institution that should be taken as deadwood, a fossil, a lifeless

thing, but sufficient time is required to ponder over all the problems. The most immediate problems that accosted me after assumption of office was the dharna being staged by the teachers. I went to them, I addressed them directly, clearly, lucidly and sincerely. I assured them that what was due to them will be given according to the rules and regulations. There will be neither hesitation nor any unnecessary quibbling or delay. They felt reassured and ended their dharna. The other problem was that of the walkout from the examinations. I have appointed some committees to go into that question immediately to come to a quick decision.

Where there is a will there is a way. Every problem can be tackled, with patience and sympathy. The way you have solved these disputes, I would take it as a good beginning. Did the employees of the university also present some memorandum or the like?

Yes. The union of the employees presented a charter of demands. Some of the demands could be immediately met. I conceded those without any deferment. There were other demands which required deep consideration. I promised to do that. This had a very soothing effect on the employees, and they offered their honest and loyal cooperation.

This university is famous for research in fields of religion, history and Punjabi language, etc. In the field of science also it has a good standing. Will you take steps for further expansion of research facilities in these fields?

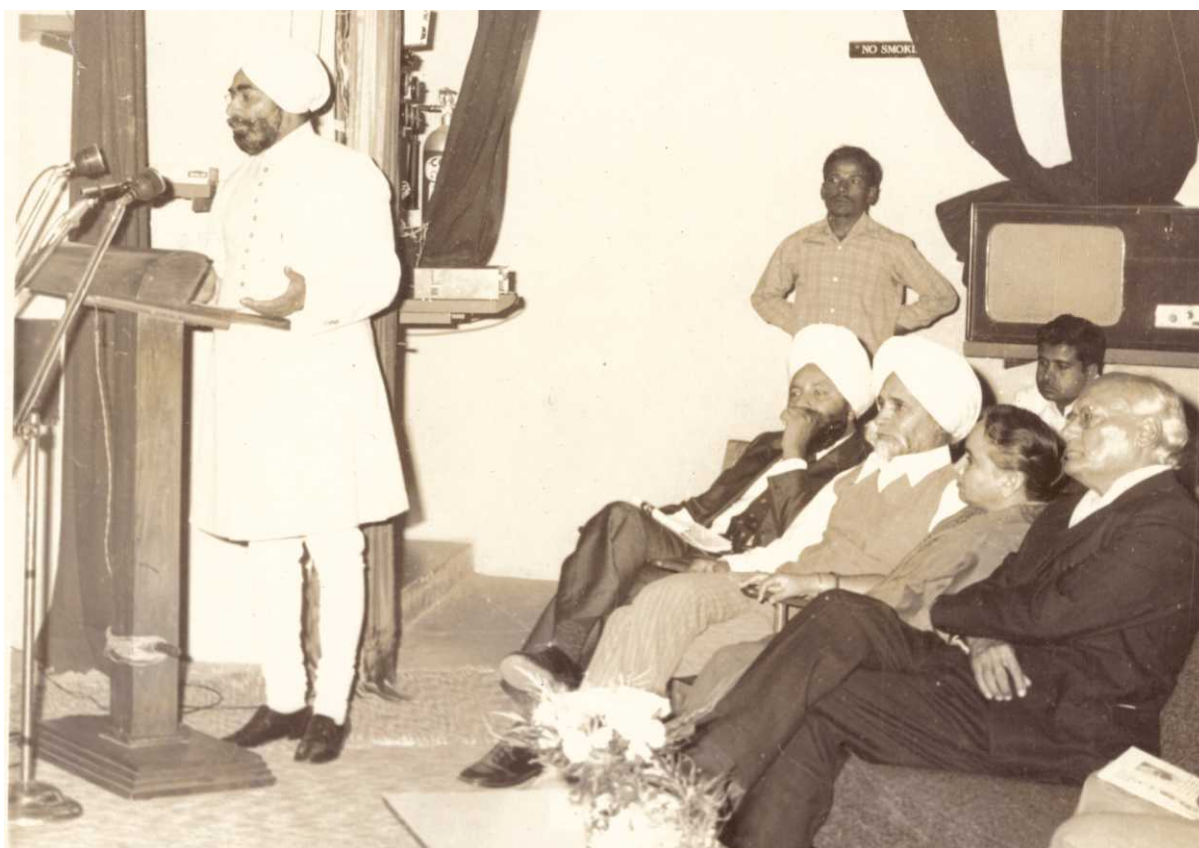
Why not? It is the age of science. Our scientists; by exploding nuclear device and catapulting Aryabhata into the outer

space have won a place of honour for our country in the comity of atomic power nations. All this has been achieved through scientific research. I would like to expand research facilities: in the field of Chemistry and nuclear physics. I would like to say that the human mind and intellect should proceed ahead in unison, none should lag behind. Research into the language and linguistics and cultural subjects makes the mind clear and broad. It generates love for humanity. As a result of that, the human mind does not misuse the vast and limitless energy that the intellect and brain have placed at the disposal of mankind. Therefore, research in culture, religion and science should be conducted with equal vigour and devotion.

Sooner or later, the chief executive of the university has to face discontentment and restlessness among the students. In your opinion, what are the reasons for this?

In my opinion, unemployment among youth is the basic cause of student unrest. We award them degrees and diplomas and leave them on the road to fend for themselves. Therefore, would like to emphasize the imparting of vocational education so that when they march out of the university, they may be able to stand on their feet and earn their livelihood.

I have a lurking doubt about that. With your permission, I would say that students, after obtaining their degrees, find somehow somewhere something to do. They don't take any part in agitations. Agitations are generally manned by school and college-going students. Their

Giani Zail Singh, CM Punjab, addressing the 1st Literary Conference of North Indian Languages held at Chandigarh on November 2, 1975. Seen from right to left are Dr M S Randhawa, Mrs Inderjit Kaur, and Suba Singh

leaders come from rich families. Do you agree with this?

There is sufficient logic in what you say. In my opinion, the agitations have both political and academic contents. There are some parties who mislead the youth for their own political ends. There are students who want to become leaders in their own right. They also whip up agitations. They are generally obsessed with the idea that without being leaders there will be no opening for them in the future life. There is no rapport and warm contact between the teachers and the taught. That is also one of the reasons for the malady. Apart from that, rapidity of change in social and political life is so

overwhelming as to uproot every established value. Youth does not find its feet in the powerful currents of the revolutionary events. The fundamental question is as to how the creative energy of the youth may be diverted into constructive channels. As a matter of fact, if the elders display unity between their words and deeds, they will be a source of inspiration for the youth.

This article was published in *The Advance*.

Suba Singh (1919-1982) was a journalist and a humourist, with felicity in both Punjabi and English.

The Hand that Feeds You

RAVNEET KAUR SANDHU

THE hand that fed me Parle biscuits when my parents were abroad. The hand that has shifted through various certificates I got from school and later, from college. The hand that has patted my back after every parting, urging me to move forward. The hand that calls onto me to know more, telling me about the knowledge they touched.

The hand opens to show me the lines. The hand is the tapestry of creases, and behind each ridge is a memory. The life-line is healthy, the love-line is long, and the line of fortune talks of a life spent among people who have loved her.

My fondest memories of Amiji involved her feeding us litchis, mangoes, and jamuns that grew around her house. I would pluck fresh strawberries and bring them up to her. Gardening is one of her biggest passions. Even though she was largely confined to her bed, she could tell me about all the plants around her property, from their location to their uses to what they all meant to her. But when the skies were clear, and it wasn't too hot, my brother Angad and I would take her around the gardens in her wheelchair. We were enthusiastic assistants and loved speeding the wheelchair up and down, which Amiji bore with much grace. To her credit, we were two young children with

Young Angad (left) and Ravneet (right) with their grandmother

Angad and Ravneet stand behind their grandparents. Ravinder, Mona and Roopinder bring up the rear.

too much energy, and she was in her eighties. Her heart, which had remained young in all these passing winters, revelled in our play.

She kept my curiosity alive, letting me mix different inks from Dadaji's study in an empty bottle to see what colours the ink made together. I would do experiments out of sandwiches, putting fresh cream over ketchup over cucumbers and tomatoes I would find in the fridge and cut myself, sometimes mixing jam with mint *chutney*. There was an irresistible freedom in my girlhood that she helped cultivate, a fierce sort of independence that comes with letting the child-scientist carry out their own little research. I would lose myself in the grounds around the house in the sticky

afternoons, being careful to pick flowers from the house that were already in the soil and show them to her so she could teach me when they were grown and what they did. And there her face would shine, as she saw the curiosity within me and it awakened the educator within her. She would explain which flowers would grow in different seasons. I learned from her the odd-sounding names of dog flower scarlet sage and the tragic live-lies-bleeding, expressions that sat in my mouth like exotic coins, thus invoking the garden of knowledge in her head, the garden I wanted to inhabit. She gave a sense of ceremony to all of my activities, making me feel like the heroine of my story. For a child, this was an absolute delight. For an adult, it has bred a sense of

self in me that is immovable, across strange waters, in new situations. It is a shiny rock that lies amidst the growing pains of adulthood and the turbulence of finding my own in the world. For I always know, that I can pluck out another flower from the outside world and in the sanctum of her room, she will explain what it means from her bed, teaching me the ways she had mastered years ago.

The hands paged through all the words that I wrote, from essays in schools to the short stories I got published later. The eyes went up and down the page, the school-teacher stare that had never gone away, marking the paper with a pen, writing up the margins. The mouth has opinions that she delivers without being

too harsh, advice that sticks to me long after the voice is silent.

Amiji had a small window behind her bed that she kept closed. I had the window opened with the help of my maid. My parents had still not returned, and summer vacation was too unstructured without the scaffolding of school. With my stuffed toys and an imagination kept healthy on Enid Blyton and Ruskin Bond novels, I enacted out small plays. If you asked me today what they were about, I couldn't tell you. I worked them out on the spot, sensing what my audience wanted to see and going with it. I picked up dialogue from the shows that Amiji used to watch, modulating my voice to fit the characters. The window had grills, but

Amiji's lunch party: Flanked by Jaspreet and Ravneet, with Roopinder, Jansher, Angad and Ravi standing

I didn't let them stop me from pushing my hand-controlled puppets in her view.

Amiji was the perfect audience: she gasped at my dramatic breaks, laughed at my over-acting and always smiled at the happy ending. These were vital elements of the story that I learned, of drama, of tragedy, of resilience, of knowing what the audience wants. She taught me the lesson I needed at that time — that I was interesting, and my stories were interesting, and what came out of my mouth was also of some interest. And that validation was all I needed.

Years later, I showed her an angst-ridden short story, and she asked me why I didn't write happier endings. 'People see war and crime on their television. They need something to escape in. They want to sleep knowing things can be better.' And so I write this for you, Amiji, for the warmth you occupy in my mind, and your instrumental role in shaping me. And may the end, when it comes; however it comes, make us happy.

The eyes look at me every time I walk in to see her, measuring what I have been up to as I tell her of India, of America, of college, of family, of friends. The mouth frowns when I mention how stressful life is, but smiles when I talk about how grateful I am to be living the life I wanted

The joy of post-graduate achievements

to live. And the mouth also speaks about how grateful she is to have lived the life that she lived, that with all the struggles and with all the joys, she is happy.

The hand that feeds you is the hand that you become.

This is to our happy ending.

Ravneet earned her MSc in Psychology from Villanova University, Philadelphia, PA, USA. She graduated Suma Cum Laude from Cedar Crest College, Allentown, PA.

She Makes You Smile

JANSHER WARAICH

MRS I. K. Sandhu is the first woman to become the Vice-Chancellor of a University in Northern India. She is also, the first woman to head the Staff Selection Commission, New Delhi. Just these two titles are enough to make you feel intimidated when you walk into a room where she is present. Her face has a calm smile and her eyes, still attentive and sharp from all those years of dedication and experience.

Amiji, as she is known lovingly by her grandchildren and other family members, is the same gracious woman,

whose mere presence will make you smile and adore her and listen to the various challenges and experiences that she has faced throughout her life. The gracefulness and aura have remained constant through the years, and it is what attracts one to her. Her mind is sharp and continues to have the need to pay attention to each detail with equal importance, and that is noticeable in the shortest conversation you have with her.

When I came into her life, I was in awe of her active participation in household decisions. One of her greatest passions was and still is, is to be one with

From left: Charin, Jaspreet, Inderjit Kaur and Herman

Playing football, and minding the plants so dear to Ammiji, with Herman

At the Annual Day of Vivek High School. From Right: Inderjit Kaur, Gurcharan Kaur, J S Ghumman, Jaspreet and Roopinder Singh. Seated next is Sikha Nehra, daughter of her old colleague Prof Joginder Kaushal.

nature. These days, she does this by enjoying her garden in the evenings, and by keeping tabs on various types of plants and flowers around the house.

In our previous house, Amiji was the catalyst in the existence of a beautiful and lush vegetable garden. At any point of time, her hawk eye would ensure that she knew every single organism that was present in that vegetable patch, one of those organisms being myself, trying to get my football out of there very carefully so as to not hurt or destroy any of the plants. However, her 90+ years of experience would make sure that she knew what I was up to and which plants my football hurt.

Being well-travelled, around the

world, Amiji was always encouraging me to travel and explore. She was very supportive regarding my student exchange to South Africa. I went there in May 2011 and spent three months attending St Stithians College, Johannesburg, staying with the Leigh family.

When I was back in India after my exchange program was complete, I was to host a student from, South Africa. Amiji loved interacting with new people and could hold a conversation with anyone, and she loved to talk to the student that we were hosting, Herman.

He came in October and Herman was with us for a couple of months. His mother, Charin, who had once taken us

Jansher salutes the School Principal as he goes past the dais

out for soccer, was the Director of Prosecutions in Johannesburg. She had become the youngest prosecutor in South Africa at the age of 25! She came to Chandigarh near the end of Herman's visit, and we hosted her as well.

Amiji and Charin got along very well, and the intermingling of two accomplished women from very different cultures was a sight to cherish and remember. Amiji also shared her treasure of Phulkaris with Charin, and I was really awestruck as both of them bonded because of an experience that I was able to share with all of my family. Herman and I played a lot of football in our house, mindful of the plants, but accidents do happen!

Another fond memory I have of hers, and one that made me feel incredibly proud of myself, is due to her sheer will to be an active participant in my achievements.

When I was to be pipped Sports Captain of Vivek High School in Chandigarh, she ensured that she was there to witness one of the proudest moments of my life. The event was in the noon, and the sun was blazing hot, but she was there, sitting next to my Nanu and Nani, and that filled me up with immense pride and joy.

Even though I was made Sports Captain that day, I felt like the Captain of the world. In these moments that we enjoy with family, Amiji continues to make her presence felt to this day, and that is the best thing that a person with so much to bring to the table, that it would flip over, can do.

Jansher is an Customer Account Specialist with Shaw Communication Inc., Vancouver, Canada.

Portrait of a Lady

ARADHIKA SHARMA

TO try and describe Auntie is somewhat of a challenge. She belongs to the times of grace when women were 'ladies', and in those times, as ever after, she shone as a beacon of light, setting examples of achievement, courage and kindness. She is, what is called, a Grande Dame. The *Merriam-Webster* describes a Grande Dame as "a usually elderly woman of great prestige or ability". The definition does not do the lady justice.

I came to know auntie only in the last 20 years. I met her soon after I met

Roopinder, her son, who later became my best friend and mentor. The first time I met her was when I rang the bell of what I thought was Roopinder's house to deliver an article. Their house was close to mine, and it was certainly easier than going all the way to *The Tribune*. Well, it was the wrong bell (Roopinder lived on the First Floor, and I'd rung the bell of the Ground Floor) but for me, it was the most fortuitous bell that I had ever rung.

A maid came out and wished me and ushered me to the drawing-room (not 'living room', mind). I waited for about 10

At home in 2007. Mrs Inderjit Kaur, Aradhika and standing from left, Jaspreet, Ranjit, Ravinder, Roopinder and Neetu.

minutes and then in walked one of the kindest-faced, most radiant lady I'd ever seen. She exuded graciousness and welcome to a woman whom she's never seen in her life. I instantly connected with her. She had the same grace as my grandmother did — the same calm face, the same beauty, charm and warmth. Unbeknownst to both of us, that was the moment, that a long relationship of love began between us which lasts to this moment. That morning, she offered me home-made *panna* made with the

There's one particularly wonderful thing about this remarkable lady. She never—and I mean, never—fails to compliment you. I used to visit her whenever I made a special effort to be 'dressed up' particularly in a Saree because I knew that she loved to see me looking nice. I had a selfish motive too. I knew that she would be full of praise and compliments for me.

mangoes from her rambling Sector 4 home and some cookies and almonds. (She always has perennial supplies of almonds, walnuts and raisins in her larder)

So much geniality and *atmiyata* (there is no translation for this warm Hindi word) did she extend that I almost forgot that I'd gone to see Roopinder! This happened many times in later years too. I'd go to visit Roopinder but end up just

sitting and chatting with her. Uncle was also in the picture, and he was a wonderful gentleman, but the centre of my Sector 4 universe, was auntie. In those days, she and uncle would often sit out in their beautifully manicured lawn, partaking their cup of tea or a cool glass of *shikanjvi*, flavoured with the 'special' *pudina* from her garden. From her seat there, auntie, a disciplinarian and a taskmaster, would direct the *malis* and the maids. And woe betide any of them if even one *kathal* went missing from her tree or a weed dared raised its head or a bed of flowers wasn't as neat as her critical gaze wanted it to be. Her fruits, vegetables and flowers bloomed under her eagle eye, and she would gaze at them with pride and love. That's the gaze that she would often turn on me as well.

She had taken me under her diminutive wing, which was as warm and safe a place as anyone would want.

Well, the last two decades have been a shared journey between Auntie's family and me. I saw them through Roopinder's divorce, the pain of estrangement and separation from his children. Auntie and Uncle were pillars of support to him then, as were some of his great friends. Then uncle started to fall ill frequently. Auntie also started venturing out less and less. I would usually visit her in her bedroom where we would swap stories, gossip, news and views. In winter, Uncle would be either sunning himself in his favourite spot outside or working on some book in his study room overflowing with books. One evening Roopinder called me to say that Uncle was feeling uneasy and he was rushing him to the Sector 16 Government

Formidable ladies: Flanking Kiran Bedi are Inderjit Kaur and Aradhika Sharma

Hospital. Of course, I went with him and sat at the old gentleman's bedside in the emergency while Roopinder rushed around organizing doctors and medication. Eventually, Uncle was shifted to Fortis Hospital in Mohali. He came home thereafter but didn't last much longer and left his body. He left behind a rich legacy, a loving family and many admirers and followers.

Auntie grieved but with the immense restraint and gravity that has always been her hallmark. Stoic in her loss, she supported the rest of the family through this tragic phase. It was after uncle went that her movement outdoors became very limited and she became wheelchair-bound. Still, her courage, her innate love for life and faith in the Almighty braced her, and she emerged smiling and strong enough to ensure that Roopinder tied the

knot once again and was happy and fulfilled in his family life. Thus, Jaspreet and Jansher came into the family. My family.

There's one thing about Auntie that many a hapless soul has learnt to his/ her discomfort—that behind the sweet, smiling, gentle face, is a tough lady who can turn the tables on you in the blink of an eye! I don't know anyone who can get the better of her either in conversation or logic or accounting. Her memory is sharper than mine ever was. As adept in discussing religion as she is in making menus, she is not one to suffer fools gladly, though she will never let them know that she has seen through them. A sense of humour that is always good-natured and never mean, a charm that emanates from within like a waterfall in a mountain, she can entertain and educate

you for hours, holding you spellbound with her reminiscences and reflections.

There's one particularly wonderful thing about this remarkable lady. She never—and I mean, never—fails to compliment you. I used to visit her whenever I made a special effort to be 'dressed up' particularly in a Saree because I knew that she loved to see me looking nice. I had a selfish motive too. I knew that she would be full of praise and compliments for me. I would often walk to her house on a summer evening. I'd be sweaty and dishevelled, with my hair plastered on my head but she would find something-anything-to compliment me on. Once she even complimented me on my shoelaces!

Auntie has been one of the few

women in my life on whom I can count on for unflinching support and love. No matter how wrong I am, if I am in pain, she suffers and 'feels' for me and will bolster me with positivity until I feel better about myself and about life. There have been terrible times in my life when I've made my way to her room and sitting there, just let her gentle conversation wash over me. It felt like 'gentle rain from heaven'. Healing.

No words to describe her really. She's a lady. A Grande Dame.

Salute!

Aradhika Sharma is the author of two books, an agony aunt, HR professional and a prolific writer. She lives and works in Chandigarh.

Calmness and Precision

RANJIT POWAR

THE first hazy images that I can conjure up of Mrs Inderjeet Kaur Sandhu go way back to my childhood in the early seventies. Auntie (as she is to me) and my mother, Bibi Harsharan Kaur, met in Patiala in the year 1966 and struck an instant rapport. This friendship grew with time to include her illustrious husband, Punjabi academic and Sikh scholar Giani Gurdit Singh and my father Lt. Col. Daljeet Singh. What really bound them together was their shared pursuit of Sikh philosophy and dedication towards

working for its realization in diverse ways. They continued to work and walk together for this mission through their lives.

I recall auntie as a beautiful, graceful lady mostly clad in a silk sari, with neatly coiffed hair, her face lit up with a charming smile. Auntie inherited an inbuilt style and sophistication of the Patiala nobility through her great-grandfather, who was a *krora* in the Maharaja's court. It should be remembered that the royal city of Patiala was to Punjab what Lucknow was to UP in

Grouped together: Ranjit Powar, Samia Singh, Dina Singh, Baljit Singh, Aradhika Sharma and Pushi Chowdhary at lunch at Mrs Inderjit Kaur's residence in 2007.

terms of culture, fashion and vogue. Even to date, in the ninth decade of her life, Aunty remains particular and fastidious about her dress, accessories and general appearance. She has an eye for beauty, and appreciation for good craftsmanship and detail.

What has always impressed me the most about her demeanour is the studied calmness and precision of her body movements and speech. There is never a wasted body movement or thoughtless word flung around without justification.

As I grew up, I had the opportunity to meet Aunty and Uncle during the various occasions when they would drop in to visit my parents in our farmhouse in Mithapur, Jalandhar, and also when I would accompany my mother to their vintage house in Chandigarh, set amidst vast, rolling green lawns. I can recall Aunty hosting us in her elegant drawing room with carved, old-world furniture upholstered in a rich wine colour velvet fabric and a collection of interesting photographs and artworks on the walls.

An inbuilt grace of action and softness and cultured finesse in choice of words in conversation are the hallmarks of her personality. In these long decades of my association with her, I have yet to see her ruffled or losing her cool over an issue. And yet, behind this charmingly gentle

personality lies immense inner strength and fortitude, which helped her to dispense her various administrative roles efficiently and effectively.

As I grew up, I had the opportunity to meet Aunty and Uncle during the various occasions when they would drop in to visit my parents in our farmhouse in Mithapur, Jalandhar, and also when I would accompany my mother to their vintage house in Chandigarh, set amidst vast, rolling green lawns. I can recall Aunty hosting us in her elegant drawing room with carved, old world furniture upholstered in a rich wine colour velvet fabric and a collection of interesting photographs and artworks on the walls.

As time went by, I developed an independent relationship with Aunty and have had the privilege of hearing fascinating accounts of her rich and varied experiences across the monumental historic changes that she lived through in her long journey of life nearing a century! I have heard her talk of her early years of life in a privileged, progressive family which made the best educational opportunities available to her. I can picture her as a pretty young girl who loved embroidery, music and reading in addition to decorating her home to reflect her fine tastes. Her love for reading developed early, and she was an avid reader of the popular magazine *Reader's Digest* from as early as when she was a student of class nine. This thirst for knowledge later inspired her to read her favourite authors Professor Puran Singh, Sardar Teja Singh, Aristotle, Plato, Shakespeare, Jane Austin, Charles Dickens and Milton.

I can also picture her chatting and laughing with two best friends of her student days, Jai and Famida. She tells me of the delectable homemade eats that her grandmother sent her, which enhanced her peer popularity in no small way! She still remembers the sumptuous tea parties in Famida's house in Lahore during her college days in the Government College. The aroma of freshly fried pakoras and teapots covered with colourful, embroidered tea-cosies are still fresh in her mind! Unfortunately, the partition

If Aunty is asked to name the most significant and purposeful contribution, she made in her lifetime, she narrates her role in rehabilitation of refugee and abducted women in the immediate post-Partition time. And what a tough call it must have been indeed, for a young, unmarried woman to step out of the house in those disturbed times, trying to reach out to distraught women who had been abducted, raped, abused and violated in body and mind!

separated the two friends like countless others.

Aunty has the distinction of being the only lady Vice-Chancellor of a university in Punjab to date and the Chairperson of the Staff Selection Commission, New Delhi later. I have often wondered the kind of struggle and challenges a

professional woman in her times would face in breaking the glass ceiling to scale such heights. How would her male colleagues have reacted? Aunty admitted that she did face initial professional jealousies and resentments but was generally able to sort them out amicably in good time. Of course, her performance was under constant scrutiny, and she had to work many times harder than male colleagues to prove her credentials.

It is always a matter of great interest to trace back the influences and people who shape up and inspire personalities of achievers and those who become icons themselves at a later stage. So obviously this was one of my questions to Aunty. She spoke fondly of Miss Lalita Sen, who was the Headmistress of her alma mater, Victoria Girls High School, Patiala. She speaks of her excellent work ethics, mastery of English and her personal interest in the performance of her students. Another of the outstanding persons she idolized was Principal G. D. Sondhi, the first Indian principal of the Government College, Lahore, where Aunty studied for her post-graduation in Philosophy.

If Aunty is asked to name the most significant and purposeful contribution, she made in her lifetime, she narrates her role in rehabilitation of refugee and abducted women in the immediate post-Partition time. And what a tough call it must have been indeed, for a young, unmarried woman to step out of the house in those disturbed times, trying to reach out to distraught women who had been abducted, raped, abused and violated in body and mind! She was

appointed the Secretary of Mata Sahib Kaur Dal, an organization she was instrumental in setting up along with the help of other social activists of Patiala. Shaken and devastated by the plight of the victimized women, she went all out to make efforts to locate such women and did not hesitate to go house to house to collect help from them in the shape of old clothes, toiletries and rations. This did irk her mother somewhat, but she succeeded in reassuring her about the validity of her mission.

The organisation helped the women in various ways from giving them lodgings, educating them and training them in simple vocational skills to make them financially self-sufficient.

I have been curious to know about the specific personal traits that she considers as her major strengths. Her answer gave me something to learn from. These are her abilities to manage problems before they blow out of proportion, a positive outlook and the burning ambition to excel at whatever she does. I feel, though, that she is too modest to add a couple of other qualities — a pleasant demeanour, polite disposition and a most disarming smile.

Ranjit Powar is an author, psychologist and educator. Earlier she served the Punjab administration in various capacities.

Roopi's Mom

ASHOK VOHRA

My first meeting with Ms Inderjit Kaur (for me, my favourite student at St Stephens College, Roopi's mother) was in her home in New Delhi in the year 1982. She had joined the Staff Selection Commission as its chairperson. I had not known her before that, though I had heard of her from my friends in Panjab University as the most efficient and effective Vice-Chancellor of Panjab University, Patiala.

I had heard fascinating stories about how she was able to put a decrepit state

university on the path to recognition in academia, especially in the area of Sikh Studies and Comparative Religion.

The seventies was a decade of unrest in Indian universities, among students, teachers as well as administrative staff. Panjabi University was no exception. I had learnt from my teacher friends in the university how with her courage of conviction, patience, cool-headedness, and perseverance, she was able to resolve the issues brought to her notice by all the stakeholders in the university. Without much ado, she would agree to the

Dr Ashok Vohra, Giani Gurdit Singh, Inderjit Kaur, Roopinder Singh and Asha Vohra at Rashtrapati Bhavan At Home

I had learnt from my teacher friends in the university how with her courage of conviction, patience, cool-headedness, and perseverance, she was able to resolve the issues brought to her notice by all the stakeholders in the university.

genuine demands and convince the dissenting parties as to why their other demands could not be met at that point in time. She assured them that she would look into their remaining grievances as and when the conditions changed. Her transparency was appreciated even by her most severe critics.

In fact, I had gone to her home for discussing with Roopinder's father Giani Gurdit Singh, the famous author of *Mera Pind*, some of the issues and narratives used by him in his magnum opus. She was not at home at that time. However, I had a very long and fruitful discussion with Giani ji. As we were about to finish our tete-a-tete, she came back from her office. Probably she also did not know that I was there, or showed any signs of recognition. She looked very fresh even after working in the office throughout the day. Her graceful personality and dignified demeanour caught my attention. Her charming smile and enquiring looks struck me.

Roopinder promptly introduced me to her. Suddenly the enquiring looks gave

way to the looks of meeting an old acquaintance. She held my hands which were folded in the namaste mudra and enthusiastically said: "Oh! Dr Vohra, Giani ji and I have known you since the day Roop had taken admission in St Stephens College. We know everything about you" (Of course, we were conversing in Punjabi.).

As she had returned home after a long day, I offered to take leave of her and Giani ji, but she insisted that I could not go without a cup of tea. I could not resist her persuasive and charming, characteristic Punjabi, style of coaxing. We had almost an hour of free and frank discussion on subjects ranging from philosophy, politics, teaching, to my personal experience of doing research and teaching in the college and university and so on.

What impressed me most was her cool, calm, mature and well-informed manner of discussion, as opposed to my brusque and possibly impolite and youthful 'I know all' attitude. At the end of our unscheduled meeting, she very cordially invited me to keep meeting her. Because of her busy schedule and my involvement with the day-to-day chores, I could not meet her again.

In 1984, before my marriage, I sent her an invitation, through Roopi. Today, I realise that it was very discourteous, rather rude on my part to do so. It would have been proper on my part to meet her and invite her personally. Any other person, in her position, would have taken it otherwise and ignored the invitation.

She, however, gracefully ignored the lapse on my part and was there in person

to give me her sincere blessings. She looked at my 'sehra' and was the first rather the only person to notice the Ek Onkar insignia on it. Blessing me, she said 'this symbol will protect me throughout my life. She was with us for more than two hours and conversed freely with everyone – my students, colleagues, parents and relatives very cordially. All those who interacted with her felt that she had no ego, talked like an ordinary person and carried her exalted position very lightly.

After a few days of my marriage, she invited my wife Asha and me for dinner to her home. The dinner was obviously prepared under her close supervision

and was very sumptuous, but more than that it was her loving care and warmth that we both remember even to this day.

Unfortunately, after that I never met her either in Delhi or in Chandigarh. The loss is entirely mine. I pray for her long and healthy life. I sincerely hope she never loses her shine and continues to be an inspiration for all, especially the younger generation.

Prof Ashok Vohra was Head, Department of Philosophy, Delhi University and Member Secretary, Indian Council of Philosophical Research, New Delhi

Aunty, Roopi's Maama

NITYA RAMAKRISHNAN

STRANGE as it may seem to those that know him today, Roopinder Singh the prolific and well-regarded author—the darling alike of Rupa Publishing House, of *The Tribune* Chandigarh, and of his numerous friends—was once a lanky youth who, when not loitering around the corridors and lawns of St. Stephen's College, Delhi, was almost certainly on his scooter, careering down the roads of the nation's capital or its neighbourhoods, to be part of a binge somewhere or the other.

At the time, the prospect of gravitas touching the lad could not exactly be ruled out; but it did not seem very likely either. And, even when he was stepping high, wide and plentiful, the one constant

in Roopi's lexicon, was the word 'Mama' pronounced 'Maama'.

There is no denying that Roopi's remarkable resilience in the face of the more than fair share of challenges that have come his way, his impressive intellectual growth and, through all this, his unchanging charm and loyalty to friends is owed in no small measure to his 'Maama'.

I did not get to meet Roopi's Mama, for quite some years after coming to know him. He had, by then, become an indispensable part of my world and a great favourite of my family. His mother was a larger-than-life figure in my imagination. First, a Vice-Chancellor, then a lion tamer in the Staff Selection Commission, which, if Roopi was to be believed, was a cross between a circus and a wildlife sanctuary. Roopi was always the staunchest friend one could have, and I have ordered him about just as often as I have sought his counsel. But above all these boring, though useful qualities, he was and has always been a raconteur par excellence. His miscellany of anecdotes is unequalled by anyone else of my acquaintance.

Roopi is about the most riveting of companions and in those days his mother dominated the anecdotes. As Chairperson Staff Selection Commission, it did seem that crises turned up from every nook and cranny. It was evident

She seems so imposing

anyway, that adroitness of no mean order was required, and such was displayed by the redoubtable I.K.Sandhu, which kept many a crisis from blowing up into a scandal.

There was, in the Rabindar Nagar flat a picture of a striking lady, in an electric blue saree, a full speaking likeness as I think such photographs are termed. Two curved wings of hair were drawn away from a high forehead with perfect

There was, in the Rabindar Nagar flat a picture of a striking lady, in an electric blue saree. Two curved wings of hair were drawn away from a high forehead with perfect symmetry. A pair of eyes sparkling — and piercing— looked out of a face, smiling through exquisitely coloured lips. There was just a hint of dainty white sandals as the folds of the saree fell, just so, on to the floor. The image of one, who would brook no shoddiness, was reinforced and magnified into formidability.

symmetry. A pair of eyes sparkling, — and piercing, looked out of a face, smiling through exquisitely coloured lips. There was just a hint of dainty white sandals as the folds of the saree fell, just so, on to the floor. The image of one, who would brook no shoddiness, was reinforced and magnified into formidability. I also gained

Nitya Ramakrishnan

the idea that she was very tall, so imposing did she seem in that photograph.

Of Roopi's anecdotes, that regarding the courtship of his parents was one of the more charming. I will only say here that the account revealed two extraordinary human beings, who could sense quality in each other, and therefore in all other things. Disparity was not, to them, something to be overcome. It simply did not exist. So Roopi's sophisticated, English-speaking Mama, and Roopi's equally charming and fiercely intelligent Papa married and made a huge success of it.

Till the end Uncle spoke only Punjabi, but what a Punjabi it was (or at least sounded to my ignorant ears). Except for the time I met him in Delhi after his heart attack, before he passed

away, when he was lying down on one of those hospital contraptions, I only recall him as bent over a book or some paper, sometimes, with a magnifying glass. Full of affection and humour, he remains one of my all-time favourites. My Hindi and his Punjabi went back and forth as we held long chats, mainly I think on politics. In fact, I had met him a couple of years before I met Roopi's mom, and instantly, we became buddies.

Let us come back to Roopi's Mama. I met her for the first time in their Lodhi Garden house. It was a winter morning. Now it seems ludicrous, but I expected someone standing just as she was in the photograph, and I recall straightening my saree and patting my ever-unruly hair. I said hello to Roopi's father, who as usual, was sitting surrounded by papers of various kinds in the front veranda.

Roopi's mother, in deference to the winter, was sitting up on a divan, wrapped in a quilt. Anyone who has seen a bunch of pearls nestling in a gossamer jewellery pouch would know what I saw. A smiling

face wrapped up in soft pink wool, but not Miss Marple-ish for, there was a decided air of fashion, dainty hands both of them held out, warm and affectionate. And, contrary to my imaginations, she was so petite! So Roopi's Mama, became Aunty, and that is the image I retain of her, immaculate, carefully turned out and incredibly charming.

I have met Aunty in Madras, when she offered to stand by my dad during a political crisis, met her so many times since, and all I can say is that she is a living demonstration of the truth that grace is not dispensable in any circumstance.

Much love to you Aunty, today and always.

Nitya Ramakrishnan studied Philosophy Hons at St Stephen's College before taking up a career in law. She is Senior Advocate practicing in the Supreme Court. She focuses on matters concerning liberty and rights of individuals at odds with the State.

Her Gentle Fiats & Our Fiat

MADHUSUDAN SRINIVAS

HOW do you write about the joy of knowing one person, if that joy actually encapsulates three decades of knowing an entire family, of which this wonderful lady, Mrs IK Sandhu, was and is, the fulcrum?

And a fulcrum, not in the sense of being a loud, domineering, dowager duchess of the kind that Punjab has seen many across decades, but in Mrs Inderjit Kaur's instance, a guiding force of quiet

dignity that, along with her husband, the late Giani Gurdit Singh, guided the fortunes/futures of an entire nuclear as well as extended family/kunba on either side of this wonderful togetherness.

Never a voice raised, never an imperious order, always that's quintessential 'Let's do it this way, shall we' or 'Wouldn't it be better if we did it this way...'

'Kyun na aapaan ainj kariye....'

Madhu and Shubra with Inderjit Kaur in Chandigarh in 2015, posing with the festschrift dedicated to Giani Gurdit Singh.

'Aapan ainj karden haan...

The theme for the suggestion could range from what kind of morning tea to have in the lovely homes that generations of us have visited in Chandigarh, or life-changing career choices that many of us have made while in retreat from wherever in the big bad world we've come from (in my case, mostly Delhi).

Aunty's conversational ease, which can easily lull you into thinking 'retired old lady', is matched with very acute observation, of conversations, and lives going by, maybe physically far away from Chandigarh, but in terms of soul and spirit, right next door to your heart.

In my own case, most of our difficult moments have been 'resolved', so to speak, in these one-day, two-day stopovers in Chandigarh, to and from Simla, my birthplace. Rarely have there been direct references to context, but an

atmosphere of a retreat, a comfort zone exists, created long long ago by Mrs Sandhu and Giani ji, which have encouraged our friend, Roopinder and his wonderful wife Jaspreet to practically ensure a home away from home, for hordes of us visitors.

Whereby, came this brief from friend Roopinder a couple of years ago — write whatever, on Maama, a.k.a. Mrs. Inderjit Kaur Sandhu.

Those memories go back to a light-yellow Fiat, Premier Padmini, coming into college way back in the early 1980s, and my jumping into it along with Roopi. I think we went to Punjab Bhawan and then Rabindra Nagar after that.

There is a clear visual in my head, of us heading for Patiala in that same yellow Fiat, Roopi at the wheel, and his mom-dad, Mrs. IK Sandhu and Giani Gurdit Singh at the back.

Madhu, Roopinder and Shubhra at their flat in the 90s

It's evening, and heavy rain pouring in, we're on the highway to Patiala, and the car's wipers suddenly fail. We just had to make it to Patiala that night (I don't remember why) so I squeeze next to Roopi on the driver's seat side, and armed with a chota cloth, wipe while Roopi drives.

At 'Mama's' gentle suggestion, always, always gentle, soft voice, Giani Gurdit Singh ji, begins expounding on the *Ek Onkar*.... *Satnaam*, *Karta Poorak*....

And in a jiffy, we're in Patiala!!!

For the Tamil Brahmin in me, born and brought up in Shimla, on broadly agnostic Kabir panthi philosophy, that discourse on '*Ek Onkar*' has been something.... In fact, words actually fail me at this point... how do I describe it. A gamechanger is a poor modern description, it is something that I carry in my heart. Just like I carry many, many, more Giani Gurditisms.

One knew Roopi's Mom, for that's who she was, i.e. as 'Roopi's Mom, more than Mrs. IK Sandhu, who was VC, Punjabi University, Patiala, and then, Chairman, Staff Selection Commission, Delhi. But to us she was Roopi's mom, she always smiled gently at the potshots Giani Gurdit Singh a.k.a. Roopi's dad would take at her, in his gentle sarcastic tone. Clearly, he was just ribbing her to get a rise out.

From a brief time in Patiala, my mind's eye switches to another shot. There's another vision of the lovely home in Chandigarh, the rambling lawns all around, and the old-style main door with the staircase heading up. Giani Gurdit Singh's books scattered all around,

Mama's gentle suggestion '*Kitaabaan nu aapaan set kar laiye*', his riposte '*Set taan haigeeaaan*' and a big Ha! Ha! Ha! all around after that.

Apart from his own books in Punjabi, what was just stunning about that home was the number of books and their variety, all over.

You would think they were both lost in their own world of books. Don't believe it for one minute. While Roopi was away in the US for a few years, I would visit with my wife and family, spend a night, to and from a hurried trip to Shimla. A couple of subtle questions/comments from both of them, and it would be abundantly clear that every development in my life had travelled to the US and then to Chandigarh. '*Express ich ee halley?*' *Hindu bada changaa akhbaar* *television mazedaar haigaa*....

For the life of me, as I write this in April 2015, with Giani Gurdit Singh having passed on some years ago, I think of them both still as a continuum, together. One of the two not physically in our midst, the other one gently, quietly, still keeping track of whatever happens in the lives of all of Roopi's friends.

This last visit, in March 2015, we sit by her bedside, and manage a picture together, with Roopi clicking. She tells Shubhra and me: '*Umar (age) hai jee, leikin main theek hain*'.

There she is reading up voraciously on the papers, and whatever books can come by, a powerful lamp by the bedside. And as we drop by, she discussed with us the latest best sellers. From intense, thoughtful academic tomes to fiction. That's the mind that just doesn't stop

ticking. Forever agile, looking around, for things to read, think about. It's the kind of spirit that I wonder whether we've stopped making any more.

The same jolly jocular vein has passed on in huge measures to sons Roopi and Ravi, and it is that 'hail fellow well met' attitude to life that I have soaked in, from this entire family, which now extends to the lovely Jaspreet and

Jansher. God bless and onwards we go...

Can't help but remember Giani Gurdit Singh's guffaw as I conclude ...
Dekhi jaugi....

Madhu speaks better Punjabi than Tamil. He retired recently, after a distinguished journalistic career with NDTV, the Hindu and the Indian Express.

Administrator & Mama

RADHEY PRATAP SINGH

MRS Inderjit Kaur Sandhu — the name sounds grand and imposing, but fortunately for me, she will always be Mama, loving, kind and graceful. Being brought up in a service class family, I always wondered how lady bosses juggle jobs, their house and family.

Even the most sweet-tempered persons, male or female, let out their pent-up anger at home and vice versa to balance the equation. At workplace to handle pressure, expectations, and constant scheming of almost everyone is

enough to make you raving mad, always suspicious and never relaxed. Very few are able to manage a harmonious balance in all spheres of life.

In 70s, offices had very few ladies, and lady bosses were almost non-existent. The posts of Vice-Chancellor and Chairman Staff Selection Commission were really tough calls. I remember her arriving in late hours from flights and going to office dot on time. Schedules in selection commissions like exam and interviews are timebound, thus sacrosanct, and can't be altered to the

All dressed up to represent Mama: Standing from left: Purushottam, Jansher, Jaspreet, Deepa Singh

convenience of bosses. To avoid errors, mind-numbing thoroughness is required. And it goes to her credit and hard work that no controversy stalked the commission during her tenure, instead the commission was praised for many initiatives taken then.

Gorging on perfect *kaleji* sandwiches which unfailingly comprised Roopinder's tiffin, us freshmen in college always

I remember her arriving in late hours from flights and going to office dot on time. Schedules in selection commissions like exam and interviews are timebound, thus sacrosanct, and can't be altered to the convenience of bosses. To avoid errors, mind-numbing thoroughness is required. And it goes to her credit and hard work that no controversy stalked the commission during her tenure, instead the commission was praised for many initiatives taken then.

admired the effort of his diligent mother. Little did we know that she held one of the highest effective and busy appointments in India.

Uncle, Giani Gurdit Singh ji, was far too philosophically inclined to bother about such mundane affairs as managing a house. Always dressed in immaculate white, I have yet to come across a person so chilled and non-judgemental,

accepting everybody as one was. His room had so many books and recordings that it was easily mistaken for a library. It was socialist leanings or friendship with Balraj Sahni — he saw servants as co-workers and deserving respect. Even the ever-confused one-eyed Shekhar was imparted instructions humorously.

As for sons, being a growing Sikh youth is a very difficult task. One has to forever prove his masculinity amongst friends, appear rich, and woo the best-looking Sikh girl.

Another less-travelled road is to become a nerd. Expert at everything intellectual, avoid everything requiring physical effort and still attempt to woo the girls by impressing their parents. There is, of course, much as Buddha may disapprove, no Middle Path.

Sons, Roopinder and Ravinder thoroughly followed the Patiala *kaka* practice of living life to the full and entering home only for fresh clothes or when flat broke. To make matters worse, they would often be accompanied by a bevy of freeloaders like us who thought nothing of overnight stays. Both followed lifestyle which could turn the English Burra Sahibs green with envy.

The morning was horse riding at President's Estate, afternoons meant snooze and staying home after evening tea was a taboo. While Ravi would play polo or plan shikar trips, Roopi would retreat to Machan, the Taj Coffee Shop to finish Philo tutorials on Taj stationery.

Often the whole backyard was full of shirts. I counted 55 once, left to dry, and super big Westinghouse front-loading washing machine, a novelty at that time in

Radhey and Roopinder ruminating at Taj Mansingh after a particularly involved philosophy discussion.

homes, was groaning under the extra laundry. A massive pile of clothes was still waiting.

With such great help from the three gentlemen, Mama's task was really daunting, if not impossible. Thus, managing the home front single-handedly was a challenge, but Mama did it with such flair and style that all visitors thought there was an army of servants maintaining the huge Lodhi Garden bungalow.

The house was so well run and maintained that even the then President Zail Singh was under the impression, much to Roopi's consternation, that Roopi was doubling up as the lady of the house!

One morning, I saw Mama scolding

the servant angrily. Since I had always seen her very calm and collected, I turned to Roopi, who explained that this has to be done every fortnight to keep the system from slacking. This was such an important lesson in administration, that, in my whole career, it has never failed me.

The huge dining table majestically laid out always had guests. The poor cook had long ago accepted Dinny and me as family members. During the meals, Uncle would invariably relate interesting anecdotes to make everyone comfortable and generally bonhomie prevailed.

Another lesson which I learned was to manage one's show discreetly and to let the final result speak for itself.

Uncle would mischievously initiate discussions. After patiently listening to

our outlandish views, she would just say one sentence, and everyone would feel final judgment had been pronounced, nothing more needed to be said.

Once I found a Home Science topper furiously rummaging through heaps of cooking books, making copious notes. Under the general delusion that being a highly placed woman ensures scanty knowledge of cooking, her bragging about baked vegetables as her speciality proved to be her downfall. Baked vegetables was a new fad then, and Mama was not supposed to know about it. Two, three simple questions ended in doom

and disaster for her, and a smiling invitation to perform in person completed the rout and the lesson. Mama's knowledge in all fields was so thorough that one pitied the aspirants she interviewed.

Some are administrator par excellence, some dream homemakers others super moms, but our Mama is a gold medallist in all the three triathlons.

***Radhey Pratap Singh is Registrar
Rajasthan State Information Commission,
Jaipur***

She Broke Glass Ceilings

DALDEEP SINGH

IN the summer of 1977, I got admission into St. Stephens College and was allotted a room in residence, A-4, Allnutt South. My roommate was Roopinder Singh. Roopinder's father was the renowned Giani Gurdit Singh. He was well known in Sikh Religious Circles and the General Secretary of the Kendri Sri Guru Singh Sabha, as well as UNESCO prize-winning author of the book 'Mera Pind.'

Roopinder's mother, Mrs. Inderjit Kaur, was equally well known and renowned in the field of education, who

rose to be appointed as Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala. The first woman or rather lady Vice-Chancellor of a university in northern India.

Well, that is how I came to know aunty. Petite, soft-spoken, ever-present pleasant smile on the face, extremely graceful demeanour, immaculately dressed in a saree with her signature hairstyle aunty was admired by us all. The family moved to Delhi when aunty broke another glass ceiling — she became the first Lady Chairman of the Staff Selection Commission, Delhi.

Daldeep, Mona and Jaspreet at the launch of Sikh Heritage Ethos and Relics, in Chandigarh.

We are fortunate to have Aunty amongst us at Chandigarh. Even having crossed the ripe age of 98 years and having weathered many a storm, including the loss of uncle in 2007, she is still mentally alert, and sharp — as graceful and charming as ever, a quality which is rare.

We thus saw more of aunty, who always made us feel at home whenever we, friends of Roopinder went visiting. Aunty always had a gentle charm to her. I never heard her raise her voice, a slight firmness of her tone and a frown were enough to send the message home that she meant business.

The compassionate side of aunty was revealed when I fell ill, having been struck by what is now known as “dengue” fever. Back then it was considered a viral fever and was, called “disco fever” as it perforce made one go through a severe bout of shivering, much akin to disco dancing which was in vogue in those days.

I happened to be visiting Roopinder, when out of the blue I began my dance. *The Saturday Night Fever* rose alarmingly high, and aunty ensured that I stayed at their place at Rabindra Nagar till I had recovered.

On moving out, I suffered a relapse. Without my knowing, and out of concern for my deteriorating health, Aunty took it upon herself to inform my parents and effectively advised and convinced them to

order me home. Being the son of an army officer, I was reluctant to go home as it meant going against the Colonel's dictat: "The task entrusted must be accomplished, no matter what the odds." The lesson learnt, that one's health is one's wealth, do not ignore it.

On completion of her 5-year term as Chairman of the Staff Selection Commission, aunty and uncle moved to Chandigarh. Their home in Sector 4 had a lovely garden, lush green lawn, plants of various varieties, flowers and herbs in the vegetable patch as aunty took charge of the garden.

Whenever my wife, Mona and I visited their home in the evening we would invariably find aunty and uncle sitting in the garden, tea trolley neatly laid out, playing host to either aunty's former students or other leading and well-known intellectuals and personalities young and old from the fields of education, literature, religion, art, theatre, politics etc. We would learn a lot from the intellectually stimulating conversations which would act as a catalyst to activate our grey cells. This broadened our intellectual and worldly horizon and gave us a multidimensional perspective of life. Later on, even though arthritis limited aunty's physical activities, she would be rolled out in her wheelchair by either Roopinder or Ravi, her sons, for the evening rendezvous. Now in the wonderful new home in Sector 18, aunty's room looks out onto an impressive front garden.

We are fortunate to have Aunty amongst us at Chandigarh. Even having crossed the ripe age of 97 years and

having weathered many a storm, including the loss of uncle in 2007, she is still mentally alert, and sharp — as graceful and charming as ever, a quality which is rare.

She has the capacity to make and take hard decisions, showing flexibility in thought and immense foresight, for the benefit and larger good of all concerned, no matter how painful these decisions may be to her personally.

We continue to draw inspiration from you, aunty to live life resolutely with grace and dignity. May you continue to be amongst us for many more years to come. It has been and will always be an immense pleasure having known and learnt so much from you.

Daldeep Singh is Deputy Advocate General, Punjab.

On Her Own Terms

ROMA KAUR

With so many firsts behind her, Inderjit Kaur's story is one that could easily be dubbed as the "KAURS' story of the century". A story that could inspire generations to come—a story that would be told and retold a thousand times and one that could easily grab any film producer's attention. We begin unfolding the pages of her life. The setting is a stereotypical Bombay film of the 1960s—an aristocratic family of Patiala, a great-grandfather who served in the court of Maharaja Bhupinder Singh as "krora"

and a father, Colonel Sher Singh, a high-ranking military officer with the Patiala army.

The year is 1923, the family is rejoicing the birth of their first child, Inderjit Kaur, who grows up to be a young, energetic and daring damsel; a star amongst the rest of the siblings. Inderjit Kaur is known for some of her major accomplishments—the first woman Vice-Chancellor of a co-ed university of India and the first woman Chairperson of the Staff Selection Commission of India. She belongs to an

Being greeted by her colleagues after taking over as Principal, Government College for Women, Patiala

"I was one of those fiery spirited, forward-looking women in my times. *Khare paani vich badboo aan lag paindi hai par jehra dareya hai, oh tezi nal vagda hai..... Main us vagde dariya di tarha si.*"

era when only the rarest of rare women in India managed to get formal education, but she rose up to hold these two positions which were extremely coveted ones and hitherto held only by males.

The story starts very soon after she did her Matriculation. This was the pre-Partition era when Lahore was a part of India. Her words paint a vivid description of how the palanquin kind of carriages were the trusted means of transport for all women who belonged to the upper strata of society and how they would all observe purdah when in public.

She belonged to a family that not only boasted of royal patronage, but also excellence in education and profession and this led to an easy flow of modern thoughts within the family. Once she completed Matric, her paternal grandfather visited the family and told Col Sher Singh that it was high time they wrapped up Inderjit Kaur's education and got her married. This was the first instance when Inderjit openly confronted her grandfather. "Why not stop my brother's education," she asked. Inderjit won full support from her father. Education didn't come easy for women those days and sometimes teachers would have to come home and persuade parents

to allow their daughters to come out and study in colleges.

In 1945, Ms Kaur did her master's in philosophy. A fond remembrance colours her cheerful disposition as she proudly shares: "On the December 16, 1946, I joined Victoria Girls Intermediate College in Patiala as a Gazetted Lecturer." It was her first step towards the extraordinary accomplishments that she was to make later in life.

Soon, she felt the need to compliment her degree in Philosophy with another degree in Punjabi that would allow her to explore the wealth of her own language and literature. She was in the first batch of a Master's program in the Punjabi language from Panjab University.

Needless to mention, it must take some real solid footing for a woman in those times to pursue education and career. In her own words, "I was one of those fiery spirited, forward-looking women in my times. *Khare paani vich badboo aan lag paindi hai par jehra dareya hai, oh tezi nal vagda hai..... Main us vagde dariya di tarha si.*"

In 1947 during the Partition of India, the riots between the Hindus and Muslims broke out and women were the most affected. They were in totally helpless condition and unable to flee once their men folk were killed. The restlessness was growing and a lot of people were trying to take advantage of the situation by taking those women to their homes or exploiting their condition in other ways. She got to witness the devastating condition of these women in Patiala. The Kaur in her couldn't accept their plight quietly. She decided to take

up their issue to the Central Government. "I chased all levels of the government so that those unfortunate women could be reunited with their families." She got 400 sewing machines for refugee women. All this was done under the aegis of Mata Sahib Kaur Dal an organisation which has Sardarni Manmohan Kaur, wife of Gian Singh Rarewala, (who served as the Prime Minister of PEPSU and as a Minister in Punjab) as President and Inderjit Kaur as General Secretary.

They also opened a Mata Sahib Kaur Dal School, Patiala, for mainly refugee children. Their aim was to facilitate the return of the displaced women and children to their homes and families as well as to help them fend for themselves. Inderjit Kaur doesn't fail to mention how she faced opposition from all kinds of people once she took up this project: "I was used to speaking in the public because of all the umpteen declamation contests I had participated in. I got women in the forefront and hence faced a lot of opposition. But life is of no use if there are no hurdles. And I believe in overcoming these hurdles. I ensured that these women received some military training so that they could face the mobs bravely. I also partook in that training. And that act was the most gratifying one for me."

"It wasn't easy trying to get my parents to support me," she says as she explains the secret of her success with her parents. "The fact that I was good at solving problems, very responsible, helped my parents with my siblings and excelled in studies went a long way in proving my worth and receiving their trust. In life, you don't get your rights just

by rebelling, in fact, in most of the cases, we must prove ourselves to be deserving of those rights and only then, can we expect something in return."

How difficult was it to keep marriage at bay while you were making your career?

"I told them (my parents) that I wanted to achieve something before getting married. And I don't want to get married to the typical aristocrat who would drink and make merry. I was looking for someone more enlightened, who would give equal rights to women. In my heart I knew that more than the groom's education and social status, what held more importance for me were his ideas and ideals."

And Inderjit Kaur was indeed lucky to get married to a noted litterateur and scholar, Giani Gurdit Singh, who belonged to the Mithewal village in Sangrur. He wrote quite a few books and his *Mera Pind* is considered as a classic work of Punjabi literature. It won two awards from UNESCO. He was the owner-editor of the daily newspaper Parkash and in 1956; he became a member of the Punjab Legislative Council for a six-year term. Giani Gurdit Singh was a prominent religious scholar and the co-founder of Guru Granth Vidya Kendras in Delhi and Chandigarh. Inderjit Kaur has two sons, Roopinder Singh and Ravinder Singh.

From 1946 until 1975, Inderjit Kaur held various positions in the academic arena of Punjab from one college to another, from one city to another. Wherever, she went, she contributed positively to the development of the

educational system in those institutions. All those years, she worked not only in educational uplift but also in cultural revival in the state.

She created history when in 1975, she was appointed as Vice-Chancellor of Punjabi University in Patiala, her hometown. It was indeed a great honour for her to become the first lady Vice-Chancellor of a co-educational university in India (one of the three in the world at that time) and also a refreshing example of society's open embrace of female power and merit. It certainly was a Herculean task to work on such a demanding position where even men failed at times. But as one of her colleagues had once commented: "She is the only man in the university". She feels that today, this post has become more of a political seat just like today's universities have less and less space for academicians.

During this time, she also represented the university at various national as well as international conferences.

What do you feel about the dynamics of education today?

"Today, it is certainly very different. Education just seems to be a synonym of information but in those times, education was the only vehicle for learning as well as cultivation. The teacher had an aim for the student: character building. Education also meant inculcation of the culture in the student through history and literature. Unfortunately, even that culture has ceased to exist. Today, much of the culture is what we see on television. It's a good example of corruption.... polluted culture which helps distract the

viewers....acharan da vigarna."

And what was your approach in the classroom?

I would first establish personal contact with the students, collect some personal data and then deal with the educational part. We used to help nurture talent. She recollects how a very shy student later topped in the class. And another one started painting and became a really good painter.

She finds today's trends in Education very mechanised as the parents are so pressurised because of the cut-throat competition around them. As Albert Einstein said, "It is a miracle that curiosity survives formal education". She also feels that the quality of education has gone down and it doesn't give the students a chance to realize their potential.

In 1980, Inderjit Kaur was appointed as the Chairperson of the Staff Selection Commission, New Delhi. Once again, Kaur was the first woman to have chaired the commission. During her 5-year term, she would be travelling, sometimes up to 20 days in a month, but her husband was ever-supportive and so were her children. Whenever she was in town, she made sure that the evenings were reserved for the family and they did their prayers together, sat, discussed and ate together. A hands-on mom to two, she held herself strong by her tenacious faith in God. She enjoyed every challenge she met in life and was unwilling to quit whenever adversity knocked the doors of her life. She sums up the secret behind her success, "Whatever I accomplished was because of faith and I am proud to be a Sikh. Wherever I go, I talk of religion and

whatever I can do to propagate it."

Her husband, the late Giani Gurdit Singh, was also a very strong force in her life. In due course of their married life, both of them became inspirations for each other. And, together they paved the way for their own, and their children's success. She shares a family secret that could work very well as a methodology for child rearing: "Our parents never interfered in our lives and we did the same. We gave them responsible freedom — the right to make and decisions and the appropriate guidance to implement their plans. *"Bagawat to'n nahi hak nikalde, zummevari to'n hak milde han."*

In the end, her message to all the Kauras: "Unless religion speaks through your life and actions, you can't be religious. If you are a Sikh, every action and whatever we talk must reflect the Sikh philosophy. It's not only the dastar and kakkars that are the essential components of this faith; if your character doesn't speak of your religion, your merit doesn't speak of it, your behaviour doesn't comply with your religion, then what's the use? First, assume responsibilities and success will follow soon."

It is lamentable that such stories and information about societies that accorded power to females in public and personal lives has been replaced with silence and gaps that have led to the formation of a totally different image about that particular culture and society.

In an era when women in North America were still fighting for some basic rights like women be acknowledged as persons in their constitutions, some women in India were way ahead than the men of their times.

Today, Inderjit Kaur lives in her home in Chandigarh with her elder son Roopinder Singh who has followed his parents' footsteps and is an accomplished journalist, author and photographer. Inderjit Kaur continues to provide motivation and guidance to people around her.

Roma Kaur started and edited Kauras, a magazine in English and Punjabi in November 2004. The article is based on an interview she conducted on the behalf of the magazine in 2008.

A Great Teacher

ASHA SOOD

It takes only few people with determination and dedication to bring about a change — Ms. Inderjit Kaur Sandhu is one of them. When I joined my college, we all girls saw Madam always focused on the all-round development of her students. Due to that, the college witnessed a spectacular growth till date. She boasted of the teaching faculty due to which our college has earned a distinctive position among

the leading colleges of Punjab.

She ensured holistic development by giving us a plethora of activities in the college. What I feel is she provided serene atmosphere to facilitate learning and all-round development of the girls. She was a peace-loving lady, who always remains cheerful, dedicated her life, aims at awakening the intelligence, widening the minds, and preparing such citizens that always keep pace with the constantly

Harcharan Kaur and Asha Sood at their teacher Inderjit Kaur's birthday celebrations

Mrs. Sandhu's main aim was to prepare global citizens and agents of social change committed to humanistic values and democratic traditions. In the same way she nurtured young ladies' minds with the help of strong work force of girls and created new opportunities for ladies for whom she fought a Principal, Vice-Chancellor, and Chairman.

changing world. Later, as Vice-Chancellor of Punjabi University, she became the 1st lady to achieve this distinction in Northern India.

I was delighted when I visited her, saw her well spruced lawn, herbal garden, vegetation and above all, the excellent facilities comprising a magnificent well-equipped room with remarkable decorations, surrounded with books and her own photographs of a young Ms Sandhu and her late husband

Her son Roopinder Singh met me. She has brought him up in such a good way! Only a mother who she believes in instilling a sound value system in her children to help them stand the test of time, can do this.

Mrs. Sandhu's main aim was to prepare global citizens and agents of social change committed to humanistic values and democratic traditions. In the

same way she nurtured young ladies' minds with the help of strong work force of girls and created new opportunities for ladies for whom she fought a Principal, Vice-Chancellor, and Chairman. The key to my success in my career goes to Mrs. Sandhu.

I consider my visit to Chandigarh an attachment programme with the guidance of a Guru— asking, learning, and having the ability to lead a peaceful life like her. She has leadership qualities even at this age which have been designed by God to enhance her skills.

The purpose of my visit to Chandigarh was to familiarize with the qualities which I remember from my college days, like DPS Motto "Service before Self" since she has been serving the society through her pioneering initiatives. She constantly stimulated the ignited minds to become the torch-bearer of an enlightened society of ladies and girls because a firmly rooted value system as her soul and her resultant meritorious achievements as it wings to make her "Shiksha Ki Uddan" unparalleled.

Ms. Sandhu promoted the joy in an aesthetic environment in all her endeavours — be they natural, mental, emotional, or social. Girls acquire not only the requisite knowledge in a college but also do so with the full delight that comes with self-awareness and sharing of joyous experiences.

Asha Sood retired as Coordinator, Delhi Public School, Delhi.

VISUAL
VIGNETTES

The early years

As young graduate from Government College, Lahore.

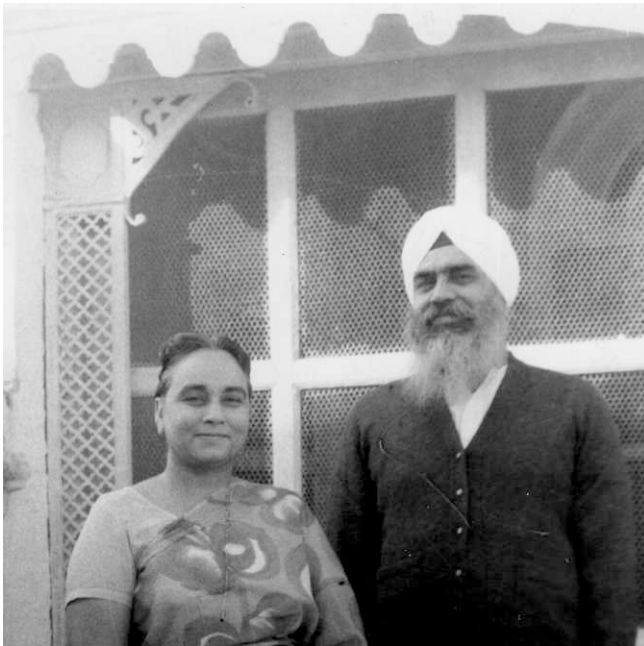
Top: As an NCC cadet with others in her troop. Bottom: A gathering of greats. Seated from left: Milap Editor, Yash; actor Balraj Sahni, Giani Gurdit Singh, litterateur Hazari Prasad Dwivedi and poet Sahir Ludhianvi. Inderjit Kaur is seated behind Balraj Sahni, and Tejinder Kaur is standing, holding baby Roopinder Singh.

Clockwise from top: The ancestral house in Patiala. Vacationing with friends in Kashmir. Portrait shot of the young Professor Inderjit Kaur. Celebrating a birthday at Government College of Education, Chandigarh. An another portrait of Inderjit Kaur. At home with the two young ones. From Right Tejinder Kaur, Inderjit Kaur with Ravi in the lap Giani Gurdit Singh with Roopinder in his lap, and Chacha Nidhan Singh.

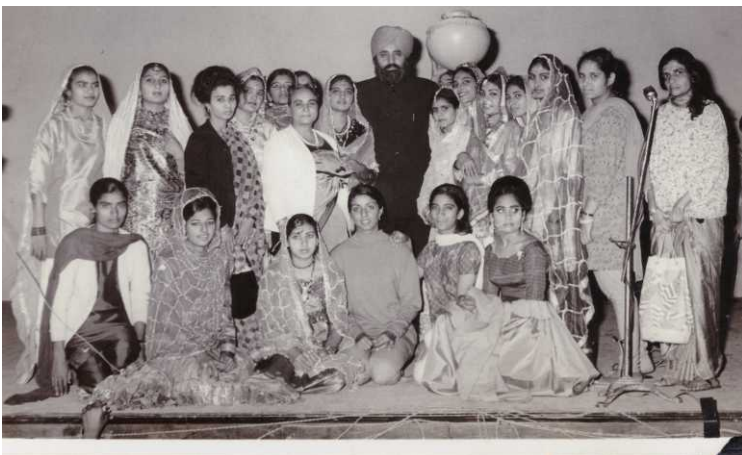
Government College for Women Patiala

Clockwise from top: Official portrait with colleagues at the college. In college with artist Sobha Singh. Roopinder's birthday celebration. The couple posing at Bhupindra Kothi, Principal's Residence, at the college.

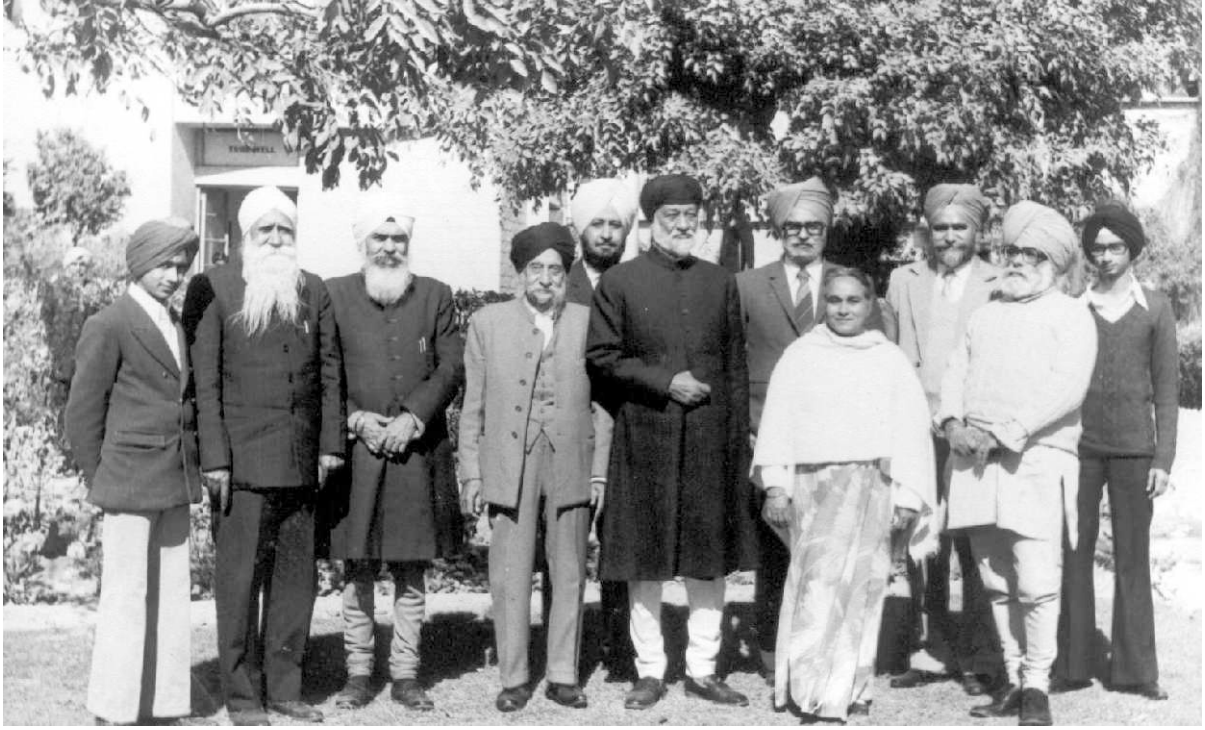
FACING PAGE

Clockwise from top: Hosting and listening to 82-year-old Ragi Harnam Singh who was the *ustad* of Maharaja Bhupinder Singh at Bhupindra Kothi, Patiala. Honouring Pamela Margaret Wylam, author of "An Introduction to Sikh Belief and Guru Nanak — the Reformer" while celebrating the Guru Nanak Quincentenary Celebrations in 1969. With Jaiprakash Narayan before he addressed the students. When Chief Minister Parkash Singh Badal visited the College. When *Akhand Kirtani Jatha* and American Sikhs performed *kirtan* together.

Govt. College for Women. Amritsar

Clockwise from top: Madam Principal in her office. With Governor M M Chaudhury. Speaking at the Teja Singh Samundri Hall in Amritsar. Hosting Sardar Hukam Singh and Sirdar Kapur Singh at home.

FACING PAGE

Clockwise from top: The family with eminent Sikh intellectuals at Government College for Women, Amritsar (from left) Ravinder Singh, Partap Singh, Giani Gurdit Singh, Sardar. Hukam Singh, Ashok Singh Bagrian, Bhai Sahib Ardaman Singh Bagrian, Dalbir Singh, Inderjit Kaur, Bharpur Singh, Sirdar Kapur Singh ICS, Roopinder Singh. The couple poses for a photo. With SGPC President Gurcharan Singh Tohra.

Clockwise from top: Addressing students. Escorting Bhagat Puran Singh who inspired the students with his speech. With Sardar Hukam Singh. Tree planting. Celebrating her 97th birthday with family members who came to Chandigarh.

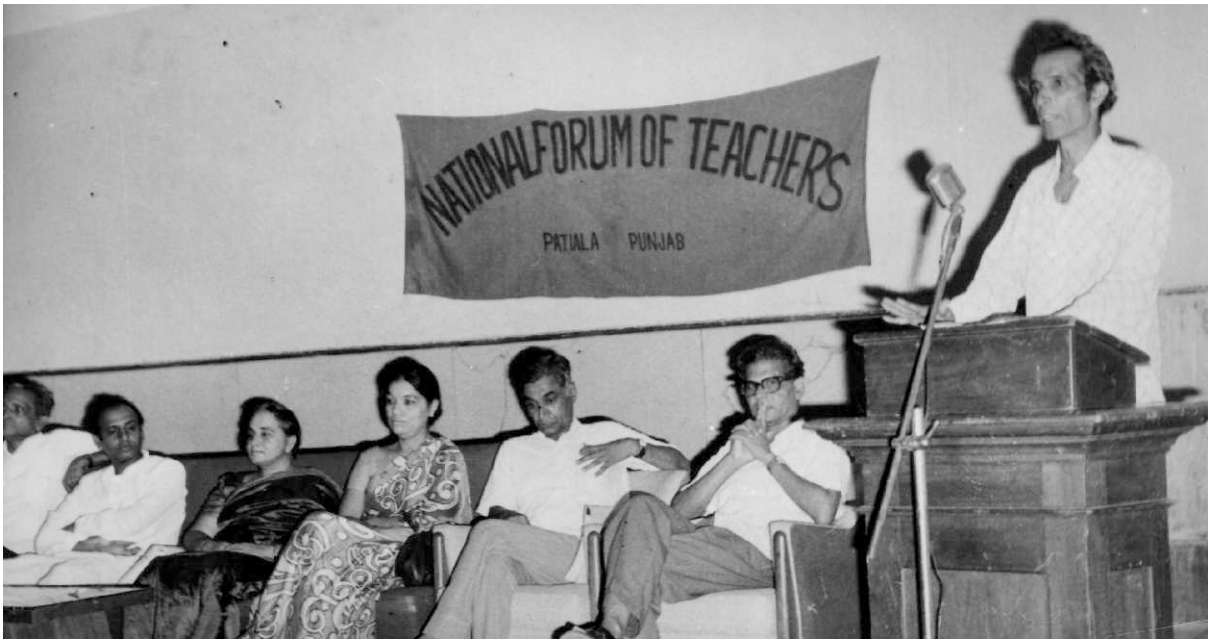

Clockwise from top: Escorting a dignitary at the college. With Jalandhar-based Editors and senior journalists.

Vice-Chancellor Punjabi University, Patiala

Clockwise from top: Madam Vice-Chancellor, a hand-coloured photo by Surjit Singh Punjabi. Taking a cup of tea with Governor M M Chaudhury.

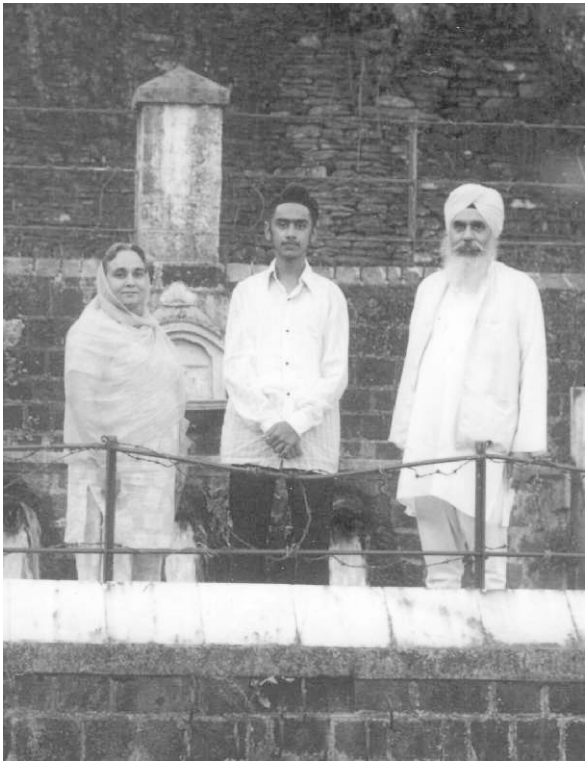
Prof Joginder Kaushal welcomes Vice-Chancellor Inderjit Kaur Sandhu. With Dr Niharranjan Ray. A picture published in Evening Post Wellington, New Zealand in February 10, 1976. With Giani Gurmukh Singh Musafir, MM Chowdhary and Chief Minister Giani Zail Singh after a function at the university. With fellow Vice-Chancellors and local hosts during the Association of Commonwealth Universities, at the Wellington, New Zealand.

Being interviewed by Doordarshan (top). Discussing a book published by the university with Prime Minister Indira Gandhi (right).

FACING PAGE

Clockwise from top: Giani Zail Singh addressing a function at the university, (seated from right are) noted civil-servant Dr M S Randhawa, Vice-Chancellor Inderjit Kaur, humourist Suba Singh and an unidentified gentleman. A portrait by Surjit Singh Punjabi. Vacating in Kashmir with Ravinder Singh and Giani Gurdit Singh.

Selected clippings from the Press

EXCERPTS FROM THE WELCOME SPEECH
OF
Dr D. S. MAINI, Dean Academic Affairs

As Dean, Academic Affairs, it's my pleasant duty to welcome you on behalf of the teaching faculty and express our sense of deep satisfaction at your elevation to this high office. Occasions such as the one which has brought us here today are naturally invested with a certain measure of beauty, grace and solemnity. The ceremony of change has always had its own mystique. I believe, there's something in human nature that welcomes such moments of history. There is, if I may say so, a circumambient air of hope and faith and dream, it's this thing that makes for the felt felicity of the hour. To be sure, it's not easy to define a whole complex of emotions and attitudes; what one feels on the pulse or in the heart is best left unsaid. The moment and the mood are enough and they abide.

And here, it'll not be out of place to suggest that the change in administration will necessarily involve a new stance and a new style. Women by nature and disposition are given to trust, understanding and accommodation. With them, where polemics and rhetoric and violent dissent fail, a certain sweet reasonableness and a certain wisdom of the heart hold and compel. This is not to suggest that a life of direct perception, intuition and epiphany alone will suffice in the end; though where such goods of the mind and the spirit are available in addition to an achieved and settled intelligence, we have assuredly a blessed a human state as this sorry world would tolerate or countenance. Women, then, are always an influence in the direction of warmth, sweetness and colour in life.

The problems of University administration today, as we all know, are so complex, difficult and challenging that some of the best minds in the field of scholarship have turned away, in dismay, all over the world, to tend private gardens of the mind and the imagination. The noise and the heat and the dust engendered in campuses and in seats of higher learning, they feel, have begun not only to hurt academic pieties, but also the very spirit of learning and work. Let I be

Sardar Kirpal Singh Narang and Mrs. I. K. Sandhu, outgoing and incoming Vice-Chancellors, handing over and taking over the charge of the post.

THE IDEAL
NEWS SUPPLEMENT
NEHRU MEMORIAL POST-GRADUATE COLLEGE, MANSA-151505

PATRON: Principal B. P. Mohan FEBRUARY, 1977 NEWS EDITOR: Prof. S. P. Goel

Mrs. Sandhu to address 10th Convocation

Sardarni I. K. Sandhu, Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala is addressing the Tenth Annual Convocation of the college on 26th Feb., 1977.

State and National Distinctions

INTER-UNIVERSITY YOUTH FESTIVAL

The college one-act-play "ARAB NARBAD GHANDU KAARA" was declared the 2nd best play in the Inter-University Youth Festival held at Hoshiarpur.

BEST ACTORS
Dushanoo Mittal and Vijay Singh were declared the best and 2nd best actors respectively in 10th Youth Festival.

It won wide acclaim and was termed as a new trend-setting play.

(Continued on Page 4)

Mrs. I. K. Sandhu Vice-Chancellor

This is her first visit to the college since her elevation to this office.

Mrs. I. K. Sandhu was the first choice of the P.G. Govt. to be appointed as Vice-Chancellor of the Punjabi University, Patiala during the International Women Year 1975. The very fact that she is holding reins of one of the biggest universities of Punjab speaks volumes of her being a woman of great calibre administrator.

WHO? WHERE? WHY?

Mrs. Inderjit Kaur Sandhu (left) is greeted by Mrs. Dilbir Singh at a reception held to felicitate her on her appointment as Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala. Mrs. Sandhu is the first woman to hold this post.

Rupila Sahni of Delhi was selected Weston Queen 1975 at the Savoy Hotel, Mussoorie, recently.

WHAT MEN CAN DO, WOMEN CAN DO BETTER. Mrs. Inderjit Kaur Sandhu has been appointed Vice-Chancellor of Punjabi University at Patiala. She is the first woman to hold the post. Mrs. Sandhu, 51, was Principal of the Government College for Women, Amritsar. She has a degree in Training, an M.A. in Philosophy and a second M.A. in Punjabi. She is the wife of Giani Gurdit Singh, a Punjabi writer of repute. They have two sons.

Social Scene

MRS. INDERJIT KAUR SANDHU has been appointed the Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala. She is India's first woman Vice-Chancellor. Here she is seen addressing a reception in her honour at Amritsar.

FACING PAGE
The cover of the *Punjabi University Bulletin* with the new Vice-Chancellor's photograph.

Clockwise from top: Dr Darshan Singh Maini's welcome speech and a picture of the handing over by Dr Kirpal Singh Narang. Nehru Memorial Post-Graduate College, Mansa's magazine, *The Ideal*. The picture published by Khushwant Singh in the *Illustrated Weekly of India*. Picture published in *Outlook* magazine. Picture published in *Femina*.

2
ਤਰੀਕ 8-5-75

ਪਹਿਲੀ ਨਾਰੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ

1975 ਦਾ ਸਾਲ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਲ ਕਰਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਸਾਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਦਮ ਪੁਟਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ 1924 ਈ: ਵਿਚ ਇਕ ਜੱਟ ਘਰਾਣੇ (ਸੰਧੂ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਸੰਧੂ ਨੇ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਗੋ: ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ ਤੇ 1946 ਈ: ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਹੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੋ: ਵੂਮੈਨ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਲ ਵਿਲਾਸਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋ: ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਫਿਰ 1955 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਗੋ: ਟੀਚਰਜ਼ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕਲਾਸ ਅਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋ: ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। 1959 ਈ: ਵਿਚ ਆਪ ਗੋ: ਟੀਚਰਜ਼ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਤੇ 1967 ਈ: ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਗੋ: ਵੂਮੈਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਅਤੇ ਮਈ 1973 ਵਿਚ ਗੋ: ਵੂਮੈਨ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਆਪਨੇ ਫਾਰਜੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਵੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਯੋਗ ਹਿਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀ ਅਲੱਚਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ। ਆਪਦੇ ਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਉਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ (ਐਡੀਟਰ ਪ੍ਰਕਾਸ) ਤੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ ਹਨ। ਗਿ: ਜੀ ਦੀ ਵਾਹਤਕ ਪੁਸਤਕ 'ਸੇਰਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਥੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਕ ਯੋਗ ਤੋਂ ਜਾਵਿਜ਼ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਭੈਣ ਇੰਦਰਜੀਤ ਜੀਉ ਸਿੱਧੇ ਆਪ ਦੇ ਉਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅ ਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਏਗੀ ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਪੁਟੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਤਰਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰਾਂ ਵਲ ਵਧੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਲਾ ਰਬ ਕਰੋ ! ਆਪ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਭਾਉ ਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰੋ ?

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ, ਬੀਬੀ ਜੀ

ਪ੍ਰੋ: ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ 24 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਕਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਧਾਂਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਬੋਲਣ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਉੱਤੇ ਜਿਥੇ ਆਪਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਹਨ. ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਖਾਸ ਝੋਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਾਇਦ ਦੂਜੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਜੋ ਇਸ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਟੋ ਘਟੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਨੀਯਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਹਿਲਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯੁਕਤੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਉਨਤੀ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1946 ਵਿਚ ਹੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਰ ਕਾਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭੀ। ਪਿੱਪਸੂਰਾ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਆਫ ਐਜੂ ਕੇਸ਼ਨ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਲਈ ਕਲਾਸ ਅਵਲ ਦੇ ਗਰੰਥ ਵਿਚ 1955 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੀਯਤ ਹੋਏ। 1959 ਤੋਂ ਆਪ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 13 ਸਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਟੀਚਰਾਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੈਨਿਟ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਤੇ ਸੈਨੇਟ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਪਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਹਿਕਮੇ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜਾਂ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰਾਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਆਮਦਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੁਝੀ ਕਾਰਨ ਵੇਤ ਸਮੇਂ ਗੋਰਮਿੰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਅਤੇ ਸਹ ਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹਿਲਾ ਵਰਜ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਕਨਵੀਨਰ ਹਨ।

ਆਪ 1967 ਤੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੀਯਤ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਆਪਨੇ ਇਤਨਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ 700 ਤੋਂ ਵਧਕੇ 1500 ਹੋ ਗਈ, ਥਾਂ ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਪਾਸੋਂ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਦੇ ਵਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ।

Khalsa Samachar, Amritsar 8.5.1975 (Top).
The Panth Parkash, New Delhi, 8.5.1975.

Selected clippings from the Press

ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਘੂ ਨਾਲ ਭੱਟ

ਗੁਜ਼ਿਦਰ ਗੌਰ

ਉਤਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਭਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸਦੀ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗ-ਅਤੇ ਅਮਲ ਘੱਟ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਸੇਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸਦਕਾ ਸਦੀਆਂ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆ ਲਲਕਾਰਿਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਸੰਘੂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਪਦਮ ਕੁਸ਼ਣ ਭਾਈ ਜੋਗ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ ਵਰਗੇ ਜਰਥਾਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਦਸਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਨਾਈ ਧਾਂਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਭਾਈ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਲਗਣਾ ਸੰਘੂ ਵੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਸੰਘੂ ਦੀ ਕਿ ਇਸ ਪੜ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਆਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਣ ਦਾ ਵੀ ਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਨੂੰ ਇਸ ਹਸਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਚੇ ਕਰ-ਨੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਦਮ ਦੀ ਇਕ ਭਲਕ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਲਾਵਾ ਵਿਦਿਅਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅਤਿ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਖਰ ਇਕ ਵਾਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀ। ਸਦਾਦਾਰ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋਣ ਅੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿੱਧਾ ਮ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਸੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ., ਡਰਵੇਂ ਸਹੀਰ ਤੇ

ਅੱਧ-ਉਮਰ ਦੀ ਇਹ ਇਸਤਰੀ "ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ" ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਪਣਾ ਸੁਆਲ ਪਾ ਦਿਤਾ।

“ਪੰਜ ਪਾਣੀ” ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਹਾਂ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ,” ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੌਫੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ : ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਘਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਚੰਗੀ ਅੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਘਰ ਨੂੰ ਖੁੱਬਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੋਹਜ-ਆਤਮਕ ਪੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕਿਹੜੇ ਪੱਖਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਕੱਚ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵੇਸ ਤੇ ਮੋਕਾਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਈਜ਼ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਮੇਲ-ਅਣਮੇਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਸਜਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਦਾਰਾਰ ਦੀ ਮੇਹਰ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ...” ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਘੂ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਸਦਾਚਾਰ, ਡਰਾਈ-ਬਨਾਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ : ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੌਮਲ ਤੇ ਰਸੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਜਿਗਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤ

OUR education system is a legacy of the British. The pattern evolved by them was primarily designed to serve their imperial interests in this country by establishing an educated native elite.

There were only four universities in India in 1900. By 1947 the number had gone up to 20. It rose further to 64 by 1960, and, as of January, 1980, there were 108 universities in the country. This proliferation has created many problems, not the least of which is the politicisation of the universities, leading to "campus unrest".

The unrest among students is a symptom of a deeper malaise. It indicates that all is not well with the education system and that the calibre of

The post must go to academicians

By Mrs Inderjit Kaur Sandhu
Former Vice-Chancellor, Punjab University, Patiala

neither "organisational men" nor "ivory tower" intellectuals. A university has to maintain the delicate balance between commitment and detachment — a commitment to action and a detachment of thought. It can neither identify itself with the existing environment nor must it yield to every kind of change and every passing pressure.

To fit in with these objectives it is imperative that the Vice-Chancellors of universities should be seasoned and experienced academicians and not bureaucrats or technocrats. Only an academician can encourage scholastic endeavour while insulating the university from the influence of unscrupulous political opportunists, sycophants and rabid communists.

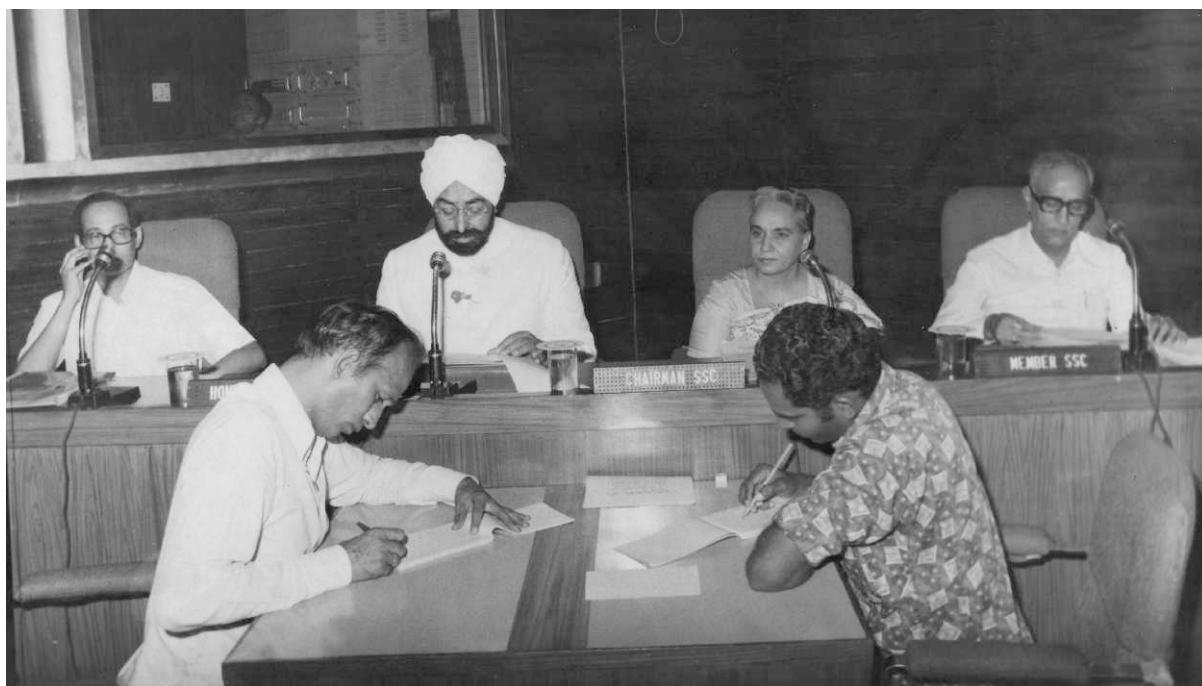
university administrators is poor.

The Kothari Commission has drawn attention to the need for universities to encourage individuality, variety and dissent within a climate of tolerance. They should produce

FACING PAGE
The Panj Pani cover.
Clockwise from top: The cover story. Comment on "Who should run the universities," published in *The Tribune*, March 28, 1981

Staff Selection Commission, Delhi

FACING PAGE

Clockwise from the top: With Prime Minister Indira Gandhi and a delegation of prominent Sikhs of Delhi. Delivering the keynote address at a workshop-cum-seminar on objective tests at Aligarh Muslim University, Aligarh, in presence of Syed Hamid, her predecessor, who was then VC, AMU.

Clockwise from the top: With Home Minister Giani Zail Singh at a conference. The couple at their residence. With Mrs. Indira Gandhi at the book release of Biography of Giani Zail Singh, by Mohinder Singh. Greeting PC Sethi, Home Minister.

Selected clippings from the Press

A don in UPSC corridor

Hindustan Times Correspondent

NEW DELHI Aug. 5—Mrs Inderjit Kaur Sandhu has just taken over as Chairman of the Staff Selection Commission—an arm of the UPSC.

An educationist of repute in Punjab, Inderjit Kaur, as she prefers to be called—"why mention one's caste?"—comes to Delhi after a long stint as Vice-Chancellor of Patiala University for five years and Amritsar University for two and a half years. Before that she was Principal of the Government College for Women, Patiala.

She finds the change in profession "very interesting and challenging". Highly qualified boys and girls apply to the commission for low-paid jobs of clerks and stenographers, "but instead of taking a depressing attitude, one should feel happy that they are starting at the bottom and will strengthen the foundation of the services", she

is responsible for appointing all junior-level posts in the ministries and departments of the Government. It was instituted in 1976 by

Prime Minister Indira Gandhi to pay special interest to the appointment of Scheduled Castes and Scheduled Tribes the physically handicapped, blind people and ex-Servicemen. Job reservations are made for them and age-relaxation is also offered. This year, four blind Hindi teachers have been appointed, having passed the examination in Braille, she elaborates.

A special cell has been also created in the commission to analyse the representation of different States and regions. The number of women in the services is also scrutinised. "You would be surprised," she says, "that the response of women is the lowest in U.P. and the highest in Kerala".

Mrs Sandhu also finds the bias is more in favour of sciences at present. "I want to give equal importance to the humanities," she adds.

She misses her students. "I find meeting the young is very refreshing," she explains. "They are active, alert, energetic." About the complaints of indiscipline heard so commonly these days, Mrs Sandhu says one must know how to handle them to draw the best out of them. According to her, tolerance and understanding is the only way to pave the way for better adjustment.

Mrs Inderjit Kaur Sandhu

Clockwise from top: A story by Prabha Dutt, in *Hindustan Times* August 6, 1980. Front page item from *Career & Service News Weekly*, Vol 1 No 1 October 12, 1983. The original of *The Hindustan Times* photo by S.N. Sinha taken on August 5, 1980.

ROLE OF THE STAFF SELECTION COMMISSION

Smt. Inderjit Kaur
Chairman, Staff Selection Commission.

The Staff Selection Commission, a premier Central recruiting organisation, was constituted under a Government Resolution in November 1975 (started functioning in July 1976). The Commission undertakes recruitment to all Group 'C' non-technical posts in the Attached and Subordinate offices of Central Government spread throughout the country.

The Commission, at headquarters, is assisted by six regional offices functioning at Allahabad, Bombay, Calcutta, Delhi, Guwahati and Madras. The Commission conducts annually nine open competitive examinations of which eight are at all India level. The spread and magnitude of the Commission's activities could be gauged from the fact that in 1982, it handled a little over 5.5 lakh applications and made nominations to about 22,000 vacancies.

There are two broad educational levels which come within the ambit of Commission's field of recruitment. While Matriculation is the minimum educational qualification required for Ministerial posts of Clerks and Stenographers, a Degree is essential for competing in Junior Executive posts of Inspectors of Income Tax and Central Excise, Auditors and Junior Accountants and Senior Observers.

Ample Opportunities

Where the Commission is faced with the problem of growing numbers, as in the case of recruitment to the Posts of Clerks, the scheme of examination provides exclusively for objective system. In the case of other major examinations, with a view to adhere to the tight time schedule drawn, it has prescribed a screening paper to facilitate speedier and expeditious declaration of results.

The Commission's activities have a larger spectrum and a wider canvas. The examination schemes devised by the Commission are rational and pragmatic and are directed mainly towards providing ample employment opportunities to the educated youth who are knocking at the doors of employment. The Junior Executive Posts, particularly those of Inspectors of Income Tax and Central Excise/Customs hold rich prospects of further promotion and rise in career of successful candidates. The Commission thus provides the much needed vertical mobility to aspiring educated applicants in furthering their promotional prospects.

Concl. on page 3

from cessation. It also main- tains good stock of animals by eliminating infirm, old and diseased being. In other words it checks the upsetting of the ecological conditions of a given area and maintains the much-needed balance of nature. This magnificent awe-inspiring cat was in danger of extinction and Project Tiger is a bold nature conservation project. There are grave doubts in the minds of many as to why the so-called vermins are to be preserved. The answer is simple. Preservation of tiger is necessary to ensure the human existence and to maintain the much-needed ecological balance. Project Tiger is not a project of artificial breeding grounds for tiger. It is a nature conservation attempt and is designed to conserve the entire ecological fabric in natural eco-system of which the tiger is the supreme predator.

It is not possible to preserve the tiger population in isolation without conserving the entire food chain in nature. The amazing adaptability it is endowed with, the tiger is capable of living under extreme variants of natural conditions, from the snow-laden north to the arid deserts and even the inhospitable mangrove swamps, where the water is extremely saline. But the human greed and aghast indifference to the abuse of natural resources such a point that the tiger was led into a situation only to depend on the mercy of man for its existence. Project Tiger was born in this background.

If the causes of the depletion of the tiger population are properly analysed it will be seen that the major reasons are over-

Staff selection body makes headway

By Raj Gill

THE Staff Selection Commission (SSC) the largest Central recruiting body in the country has, at least reached the stage to function like a university ending all uncertainty about its examination, interview and result dates.

The SSC has drafted next year's schedule of examinations, interviews and results. Hitherto the approach had been take-it-as-it-comes.

position is really serious in the case of ST candidates.

Mrs Sandhu described two reasons for the inadequate number of ST candidates. One was that the ST candidates with the requisite qualifications were not forthcoming and applying for the SSC examinations. The other was that while they qualify the written test they fail in the typing test.

She said the SSC has now recommended to the State Governments to expand the training facilities and also offer some sort of scholarships to encourage the ST youth to avail themselves of the employment opportunities. Mrs Sandhu has specially recommended to the State Governments that they should further liberalise facilities for the ST candidates, making but of the staff indenting departments and organisations.

The SSC's most serious concern at the moment is about vacant posts reserved for the Scheduled Caste and Scheduled Tribe candidates. The SSC Chairman, Mrs Inderjit Kaur Sandhu, said that it was regrettable that despite their best efforts to advertise and re-advertise vacancies meant for the SC and ST candidates, not enough applicants were coming forward. This was especially true of jobs which involved some sort of skill, such as typewriting. The

increasing the number after the results have been announced, in two cases it is hard on the SSC which puts in so much labour to fill the indent and in the third case the successful candidates get terribly hurt.

When an indenting authority suddenly withdraws the demand or reduces the number of candidates after the SSC had gone through the whole mill it puts the commission in a very delicate and embarrassing position. The reductions on the other hand deny the candidates their job opportunities and add to the mounting frustration among the educated unemployed.

Nomination is another area where a lot needs to be done. The SSC is very prompt in sending the nomination to the concerned departments. But it had been brought to the notice of the SSC by several candidates that they were never informed of their nominations by the concerned department. The SSC now would also send the nomination to the candidates while they do so for the indenting departments.

The commission which came into existence in 1975 and started functioning in 1976, has been making fast progress. It filled only 2,000 vacancies at the end of the first year of its functioning. Six years later, in 1982, it filled 20,000 vacancies, a com-

parable ten-fold increase. While in its first year the commission held only two open competitive examinations the number was nine last year. A total of 5.5 lakh applicants turned up last year compared to the 68,000 in 1978.

The SSC is responsible for all Group 'C' non-technical posts in the attached and subordinate offices of the Government of India. The major categories of posts for which the commission undertakes recruitment through examinations relate to ministerial posts such as clerks, stenographers and junior executive posts of inspectors of Income-Tax, Central Excise, auditors, junior accountants, senior observers, Hindi teachers, sub-inspectors in the Central Bureau of Investigation and assistant enforcement officers in the Enforcement Directorate of the Union Ministry of Finance besides sub-inspectors in the Intelligence Bureau of the Ministry of Home Affairs, sub-inspectors (Executive) for Delhi Police and Grade II (Executive Ministerial) posts for the Delhi Administration.

The SSC has been having its difficulties in announcing nomination in time because of inadequate staff and lack of an in-house computer. Now the data-processing work has been decentralised.

Continued on page 21

Pilgrimages to Delhi must stop

DELHI, during the last few years, has become a city of pilgrims. The pilgrimages to Delhi are not only a source of income for the city but also a source of employment for the people. The pilgrimages to Delhi are not only a source of income for the city but also a source of employment for the people.

Delhi affairs

By Raj Gill

THE Government has been advised to stop pilgrimages to Delhi. The pilgrimages to Delhi are not only a source of income for the city but also a source of employment for the people.

The Government has been advised to stop pilgrimages to Delhi. The pilgrimages to Delhi are not only a source of income for the city but also a source of employment for the people.

equally famous place in Delhi is Majnuka Tilla on the eastern bank of the river Yamuna. Legend has it that the Guru crossed the river at this place in the boat of Majnu

ghanistan, Kandhar and Kabul. Another Guru Nanak Gurdwara venerated by the Sikhs is Punja Sahib, located about ten miles from the historic ruins of Taxila, near

Staff selection panel

Continued from page 17 col. 5 The Regional Offices will now get their work done by the local private computer agencies. Earlier the data-processing work of all regional offices as well as that of headquarter office was being handled by only one agency based at Madras.

Chairman to inform the headquarters about the number of vacancies reported, candidates nominated, vacancies remaining unfilled and number of candidates on the reserve panels at the end of each calendar year. The regional offices will make a similar report also within one month after the date of declaration of the result of the next examination. This step has been taken to get proper feed-back data for taking advance action to meet likely difficult situations in the future.

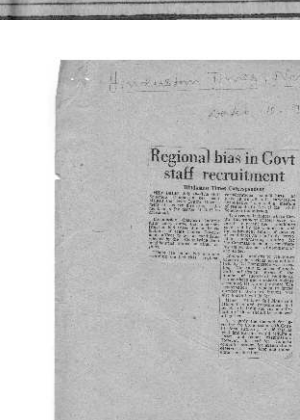
Even the practice that scrutiny of the applicants was done after the candidate had qualified for the post has been abolished. Now the scrutiny will be made well before the final results are declared.

To help the competing candidate to find out results without making a trip to the headquarters or regional offices, the commission now will publish the results of all examinations in the Employment News.

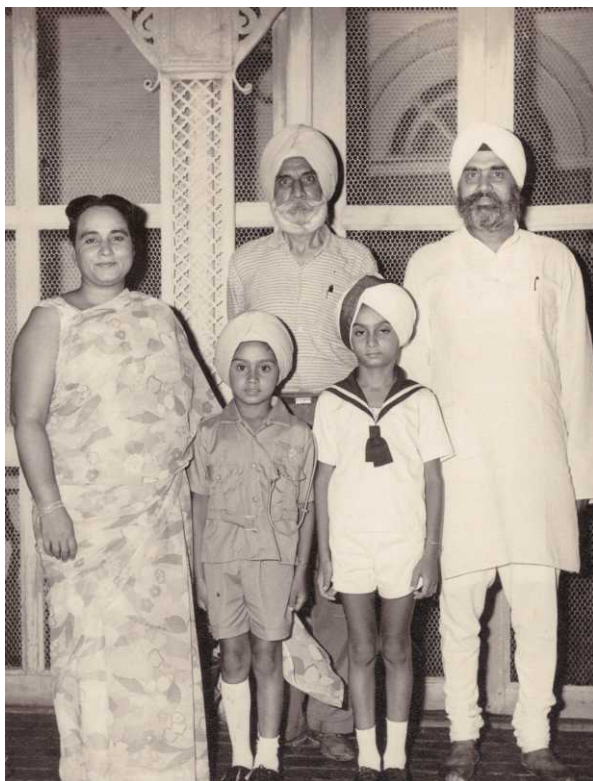
The time lag between the date of examinations and the date of declaration of results is also being eliminated. To keep the commission up to date the regional offices have been directed by the SSC

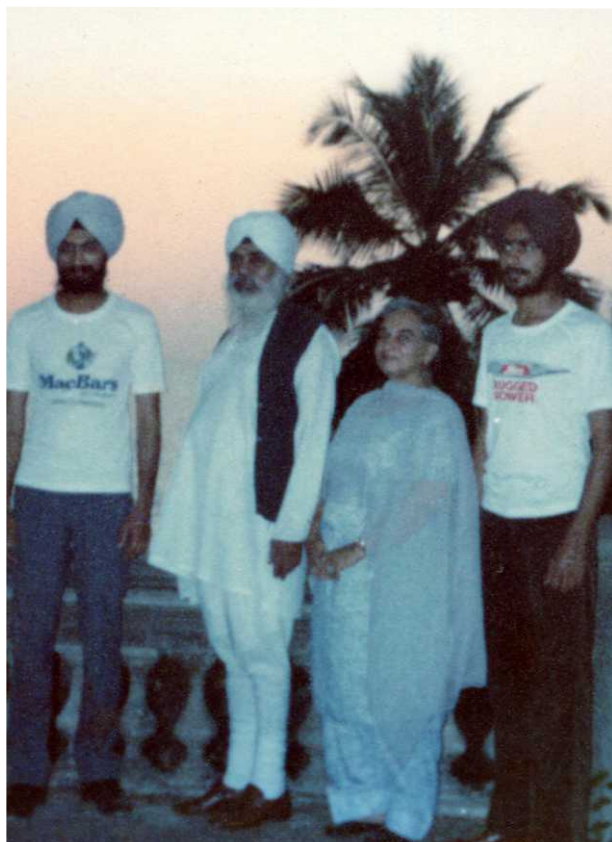
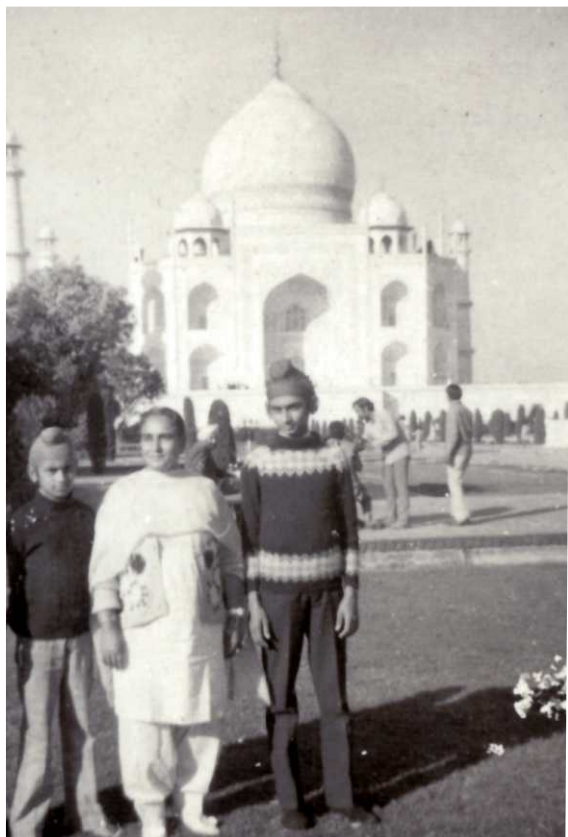
Regional bias in Govt staff recruitment

From the files of Hindustan Times— Raj Gill's story on November 18, 1983. A clipping dated August 10, 1983. Raj Gill's column Delhi affairs, dated August 8, 1983, on Inderjit Kaur.

From the pages of the family album

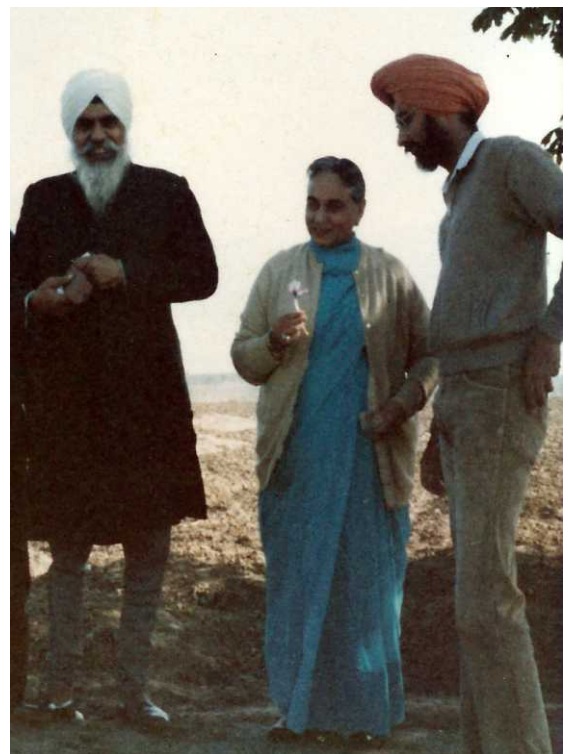

Clockwise from top: A visit to the Taj Mahal in Agra, posing in Kerala, and an earlier picture taken at Patiala.

FACING PAGE

Clockwise from top: Playing with her two school-going sons in Chandigarh. Grandmother Kartar Kaur flanked by Roopinder and Ravinder at a birthday celebration at Bhupindra Kothi, Patiala. Col Sher Singh poses with his family after another birthday celebration.

FACING PAGE

Clockwise from top: Feeding the young ones. Examining kesar fields near Srinagar. A picture taken for the press at Vice-Chancellor's residence, Patiala. A candid shot of Ravinder and his mother exchanging a joke.

Clockwise from top: Col Sher Singh and Kartar Kaur with their daughters, Gurdev Kaur, Amarjit Kaur and Inderjit Kaur. A vacation picture at a national park. Giani Gurdit Singh and Inderjit Kaur pose for a picture at the guest house of the Dachigam Wildlife Sanctuary in Kashmir. The couple sitting with Bhil tribals.

From the pages of *The Tribune*, Chandigarh

From left: Mr Kulwant Madan, Mr K. S. Sidhu, Mrs I. K. Sandhu, Mr S. S. Ray, Dr Bhagat Singh, Dr Amrik Singh and Dr D. S. Kang at the Punjabi University silver jubilee celebrations at Patiala on Thursday.

— Tribune photo by Van Lal

Help To Diploma Courses Students Promised By V.C.

From Our Correspondent

PATIALA, June 17 — Mrs. Inderjit Kaur Sandhu, Vice-Chancellor, Punjabi University, promised maximum support of the university for the placement of students who had completed their studies for job-oriented diploma courses.

She was presiding over the first annual function of students and teachers of these courses, in Public Relations, Municipal Administration and Urban Development, and Social Welfare.

Mrs. Sandhu assured the students that she would get these diplomas recognised by the State Governments and other institutions for purposes of recruitment to suitable jobs.

She stressed that the image of the university depended solely on what account its students gave on being exposed to hard realities of life. She advised them to make hard work a way of their life so that they could bring honour to the university.

Mrs. I. K. Sandhu, Principal, Government College for Women, Amritsar, who has been appointed Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala, in place of Mr. Kirpal Singh Narang, on the expiry of his term.

Mrs. I. K. Sandhu To Visit London

From Our Correspondent

PATIALA, Oct. 26. — Mrs. I. K. Sandhu, Vice-Chancellor of Punjabi University has been invited to speak on life and teachings of Guru Nanak Dev and on the status of women in India, at London University during her visit to London, to attend the Commonwealth Universities Association, it was officially stated here yesterday.

She is scheduled to leave for London on October 30 for two weeks.

Mrs. Sandhu For Improving Higher Nursing Education

From Our Staff Representative

CHANDIGARH, April 2 — Mrs. I. K. Sandhu, Vice-Chancellor, Punjabi University, said here today that more colleges were necessary for imparting education and training in nursing on humanistic and scientific lines. The country needed more trained nurses but the facilities for higher education were too meagre to meet the demand.

Addressing the ninth annual convocation of the College of Nursing, PGI, she said that while there was one nurse for 230 people in the USA and one for 330 people in Europe, there was only one nurse for 8,300 people in the least advanced countries of Asia. It was a big gap.

Mrs. Sandhu said that the nursing profession had made big

strides and the responsibilities of nurses increased over the years. Today's nursing includes prevention and cure of illness encompassing physical, social and mental aspects of individuals and families. It was the teaching and application of physical, biological and sociological sciences as an integral part of nursing education that was responsible for the great changes.

She said proper planning was necessary to utilise the services of available nurses for the country's health programmes. She also stressed the need for research, expansion of functions and improvement of nursing services, development of specialities and reorganisation of nursing education to meet the needs of the community.

Dr. P. N. Chhuttani, Director of the PGI, said that an efficient cadre of nurses with a missionary zeal was essential to look after the health needs of the community. To maintain positive health in the community was more important than curing the illness. He said it was very unfortunate that society had not given the due recognition to the nursing profession yet.

Dr. Chhuttani conferred B.Sc. Nursing (Post-Basic) degrees on 16 candidates. Mrs. Sandhu gave away prizes to outstanding students.

The Principal, Miss A. Cherian, said that during the last 12 years 243 nurses from the country and abroad had graduated from the college. The college had also conducted short-term refresher courses in paediatric and neonatal nursing.

She said that M.Sc. Courses in psychiatric, medical surgical and community nursing would begin

Goldsmith's Detention Challenged

From Our Correspondent

CHANDIGARH, April 2. — Mr. Justice M. R. Sharma of the Punjab and Haryana High Court yesterday admitted a habeas corpus petition challenging the Punjab Government Home Secretary's order detaining Manmohan Singh, a goldsmith of Suman under the Conservation of Foreign Exchange and Prevention of Smuggling Activities Act (Cofeposa), and issued notice to the State of Punjab through the Secretary to the Home Department, the I. G. (Prisons), Punjab and the Superintendent of the Central Jail, Ferozapore.

Manmohan Singh was detained

Clockwise from top: Silver Jubilee Celebrations at Punjabi University on 30 April, 1987. Coverage on 8 April, 1977. An impending visit to London 26 October, 1976. New courses beyond the traditional academics 17 June, 1975. The picture came on the front page *The Tribune* dated 4 May, 1975, announcing Inderjit Kaur Sandhu's appointment as Vice Chancellor.

Mrs. I. K. Sandhu, Vice-Chancellor, Punjab University, presenting the felicitation volume to Dr. Ganda Singh at the 11th Punjab History Conference at Punjab University, Patiala, on Saturday.

Historians Warned Against Regional Chauvinism

From Our Correspondent

PATIALA, Nov. 27 — Mr. T. N. Chaturvedi, Chief Commissioner of Chandigarh, today pleaded for the promotion of historical consciousness and the study of regional history in its true perspective. He was inaugurating the 11th session of the Punjab History Conference held in the Punjab University Senate Hall.

"The regional history," he said, "provides a scope to fill the hiatus in the history of the country and new directions for the study of comparative history of the peripheral areas."

The universities, he emphasized should work for greater coordination, pre-planning of the projects and the scrutiny of the archaeological findings. There are many aspects of 19th century Punjab history which demand a serious study of the socio-cultural movements and the contribution of the people of Punjab to the general awakening of the country by the turn of the century."

The Chief Commissioner said the Punjab renaissance was a counterpart of the Bengal renaissance which was insular in nature and was directed at bringing together the urban and rural people. The growth of the Punjab press with its indigenous roots, the awakening of the women, the student movements, the customs, traditions and the folk-lore of the

people of Punjab, the growth of modernization and the Punjab migration abroad were many areas of history which, he said, were still uncovered.

Mr. Chaturvedi stressed the need of preparation of comprehensive bibliographies, biographies and the collection of the source material in the vernaculars for the presentation of objective regional history and to evoke the interest of scholars.

Prof. R. S. Sharma, Chairman, Indian Council of Historical Research, in his presidential address remarked that the history of India was like the history of European continent where the sources were spread in different languages and where different types of source material were available.

REGIONAL CHAUVINISM

Except the Hindi-speaking belt in which the sense of regional history was not so strong, he said, from the very beginning of the century regional histories were being written. But he warned against the inroads of regional chauvinism and the claims of the antiquity of the regional cultures through history, which some of the Western scholars were promoting.

Every region, he said, should be legitimately proud of the great individuals it had produced but it should not arrogate to itself the great men it had not produced. Such tendency did not make any significant contribution to balanced study, he said. Instead of pro-

ducing regional chauvinism, the century and spoke of the availability of gold, silver and copper in different parts of Punjab.

Earlier, Mrs. I. K. Sandhu, Vice-Chancellor of Punjab University, in her welcoming address, said the Punjab History Conference had crossed a significant stage of a decade of its history and had greatly furthered the cause of Punjab history and culture. Numerous new historical facts, she said, had been exhausted and many remaining gaps filled.

The Punjab University Department of Punjab Historical Studies, she said, had almost completed a project of historians and historiographers of modern Punjab in English and that 14 articles contributed by different scholars had been received and that the manuscript had been sent to the press.

The department had also planned a project of "Social and cultural history of Malwa", she said. This was in pursuance of its phased plan for composing monographs on the historical towns and cities of Punjab.

A felicitation volume to honour Dr. Ganda Singh, the founder of the Punjab History Conference containing papers on different aspects of the history and culture of Punjab contributed by eminent scholars was released.

Dr. Ganda Singh was acclaimed as the historians' historian in the citation read by Prof. Harbans Singh.

Dr. Ganda Singh, in his reply to the citation, said the historian

Printing Types Should Be Simple, Clear

—MRS. SANDHU

From Our Staff Representative

CHANDIGARH, April 22. — Since printing had become a necessity next to food, clothing and shelter, "we must design legible and readable types", said Mrs. I. K. Sandhu, Vice-Chancellor, Punjab University, here this morning.

Inaugurating a symposium on "Design of Indian Type Scripts", she said types should be elegant and should have an abstract beauty in their forms, shapes and strokes.

Designing in India should switch over from piecemeal designing to planned broadbased designing. Instead of individual founts, type families, with all possible variation in type sizes, faces and series, should be designed, she said.

Mrs. Sandhu said legibility implied that types should be simple, clear, distinct and proportionate whereas readability implied that designs should be warm, inspiring, attractive and sympathetic to the contents of the reading matter. Designs should also conform to the basic principles of design that included simplicity, balance, harmony, contrast, proportion and unity.

In spite of 400 years of history of printing, we had virtually failed to evolve aesthetic and yet scientific type designs for Indian scripts. In the Punjabi type design, she pointed out, there was hardly any contrast between the strokes. The set widths, the treatment of strokes and the white space were much against the ocular principles.

Punjab University, she said, was planning to set up a type design centre to promote better designs in Indian type scripts, especially Punjabi types.

Mr. G. D. Modi, President, All-India Type Founders Federation, said traditional letter forms could not be dispensed with altogether. Aesthetic and simple designs, within the limitations of the traditional forms, were

stressed the importance of proportionate white space in the letters.

Mr. Mahendra Patel of the National Institute of Design, Ahmedabad, illustrated the letter forms in Indian type scripts with the help of slides.

Dr. Harkirat Singh of Punjab University explained the genetics of the Gurmukhi alphabet and described its limitations which must be kept in view in designing the type faces.

Mrs. Sandhu also inaugurated an exhibition displaying specimens of type faces prepared by the Punjab University Department of Journalism, Industrial Engravers, Pune, and the National Institute of Design, Ahmedabad.

Later, National Productivity Council experts discussed various aspects of the printing industry.

In the evening, the Haryana Governor, Mr. Jaisukhlal Hathl, gave away awards to printers for excellence in printing in letterpress, offset, silk screen and tin printing.

The Governor also released a book "Costing and Estimating Procedures for Printing Industry" (in Hindi) by Prof. L. R. Nagpal.

Chhuttani Fo Probe Into JP

CHANDIGARH, April 22. (Sangrhar) — An expeditious probe into the treatment of Mr. Jayaprakash Narayan during his detention in the PGI here during the emergency has been urged by the institute's Director, Dr. P. N. Chhuttani.

Dr. Chhuttani told Samachar here today that the PGI welcomed the Centre's decision to hold an enquiry into the circumstances under which Mr. Narayan's kidneys got damaged dur-

Book on Jat Sikh women released

TRIBUNE NEWS SERVICE

CHANDIGARH, AUGUST 30

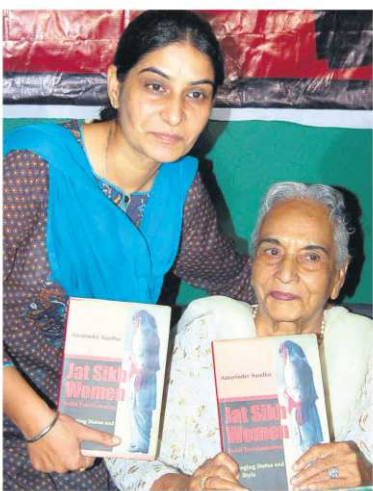
Amarinder Sandhu's book "Jat Sikh Women-Social Transformation: Changing Status and Lifestyle" was released at Chandigarh Press Club, here yesterday.

The book was released by Inderjit Kaur Sandhu, former Vice-Chancellor, Punjab University, Patiala (1975-1977), and chairperson, Staff Selection Commission (1980-1988).

The book is an important documentation of the changing face of rural Punjab. Post-green revolution has affected all sections of society and modernisation has led to significant variations, resulting in a change of values, patterns of behaviour, social morals and hence lifestyles. Sandhu explores the prevalent social customs, values and morals in an easy, readable style.

The book, published by Unistar Books, is an exhaustive study of the change in the Punjab rural life, particularly of Jat Sikh women.

It looks at the historical processes of patriarchy,

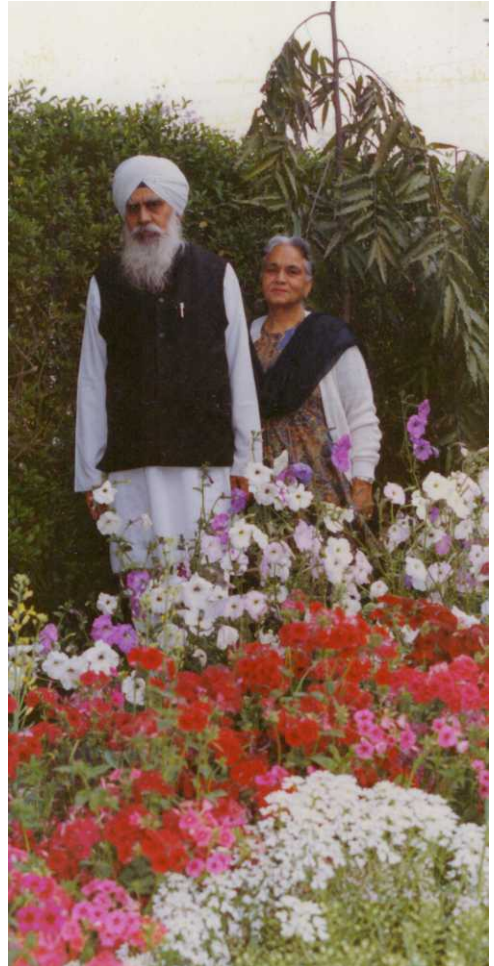
Inderjit Kaur Sandhu, former Vice-Chancellor, Punjab University, Patiala, releases Amarinder Sandhu's book in Chandigarh. A Tribune photograph

including practice of "purdah", female infanticide and preference for a male child in the agrarian, feudal society. It probes marriage practice — the crucial link between dowry and inheritance — women and their role in politics, the role of education and finally the change of attitudes, if any.

Clockwise from top: The Punjab History Conference coverage in the paper dated 28 November, 1976. Discussing printing and legibility. The Tribune coverage on 23 April, 1977.

The 1 September, 2009 report on release of the book *Jat Sikh Women* at Press Club Chandigarh

Chandigarh, the golden decades

Clockwise from top: With Teji and Marshal of the Indian Air Force Arjan Singh DFC. At home, smiling at life. Celebrating Giani Gurdit Singh's birthday in 2006. With Sarab, Saba and (standing) Kiran, Harjeet Sodhi, Brig Harinder Sodhi, Giani Gurdit Singh, Inderjit Kaur and Roopinder Singh.

FACING PAGE

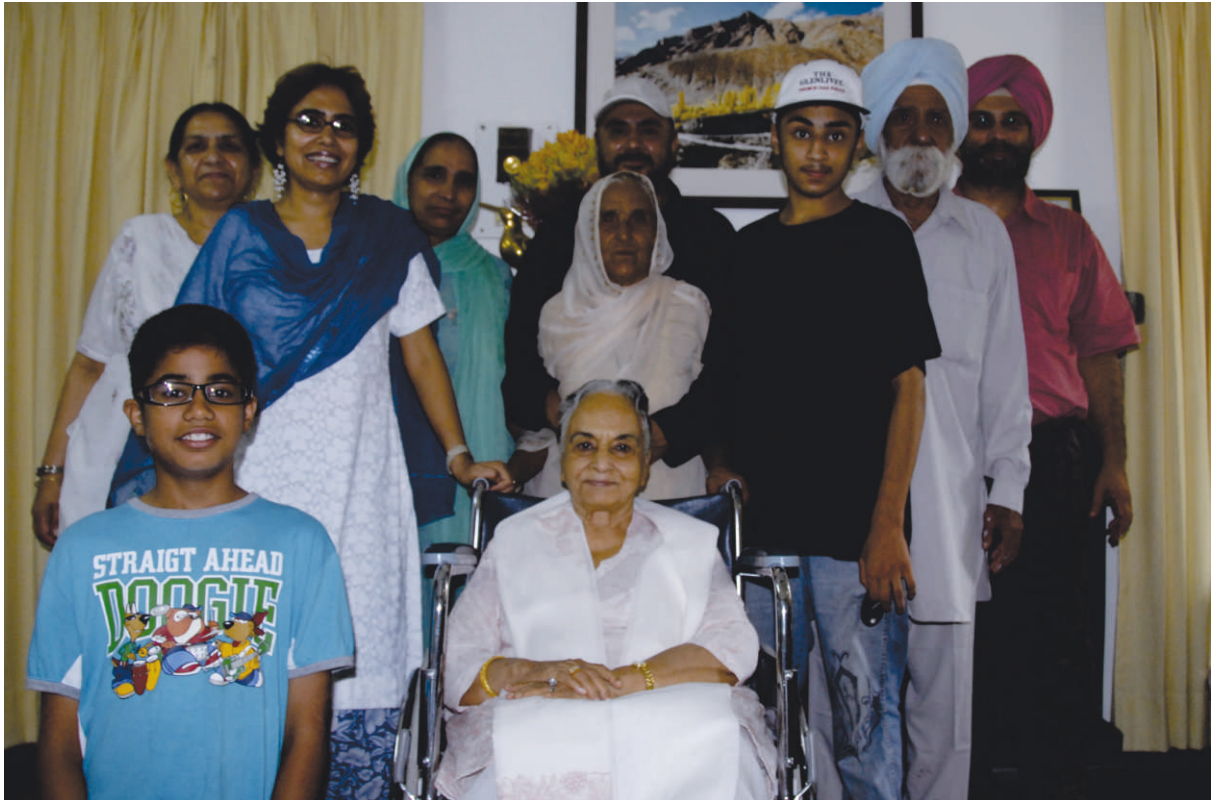
Clockwise from top: The couple pose for a photograph in the veranda of their house. Flowers and gardens were always a natural draw. With dear friend Dr Man Singh Nirankari and Neelam Mansingh Chowdhary at her house. Being interviewed for a documentary on Giani Gurdit Singh produced by Doordarshan Jalandhar.

Clockwise from top: The Family gets together for the 90th birthday celebrations. Another gathering for her birthday in 2008. When Nikhil came over from Los Angeles. In

Clockwise from top: Birthday celebrations at her favourite Chinese restaurant. With Jaspreet, after a party was over. Being honoured at the Mata Sahib Kaur Istri Sammelan, to mark the Tercentenary of the Khalsa on April 11, 1999 at Anandpur Sahib. The plaque presented on the occasion. When Rajwant Singh visited the family. (Standing) Roopinder Singh, Rajwant Singh, Tarlochan Singh Tarsi & Gurdev Singh.

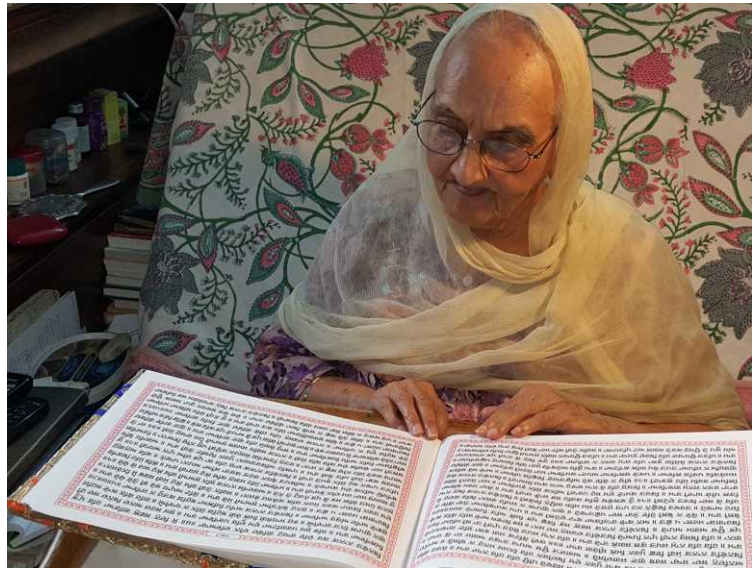

Clockwise from top: A family gathering in 2007. With Neelam Mansingh and Pushi Chowdhary. With Singh Sahib Joginder Singh Vedanti and his family. Sharing a moment with Kiran Bedi.

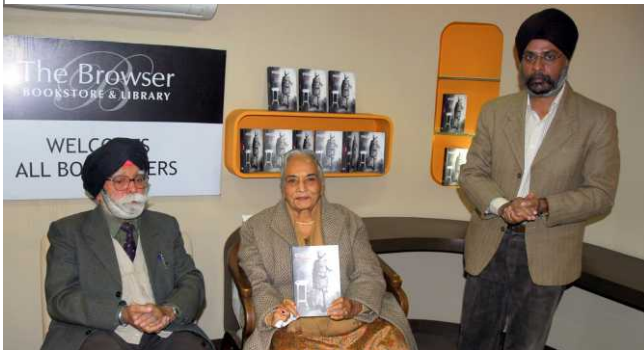
Clockwise from top:
With Jaspreet's
family. Birthday
celebrations 2019
with friends and
family. A picture
with Bhag Singh,
Tejinder Kaur and
family members in
2019.

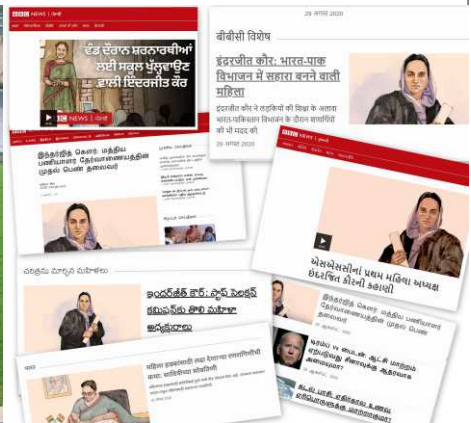
2007 Launch Guru Nanak His Life and Teachings, Chandigarh

Clockwise from left: During the filming of Doordarshan Documentary Punjab Dia Dheeian. Reciting Gurbani. Talking to Kishwar Desai about Partition. Releasing Jat Singh Women by Amarinder Sandhu. Proudly celebrating the release of Guru Nanak: His Life and Teachings. Posing with family members. Attending the birthday celebration of Sardarni Malwinder Kaur. Releasing the Punjabi book Darpan at The Browser on December 19, 2008. Sharing the dias and listening to her son speak at the 'Excellence among Sikhs' function held at Chandigarh, on July 6, 2008 to honour achievers.

Clockwise from the top: Hosting a party at home with Madhu Bhullar and her mother, Kawal Ajit Singh. In the background are Dr Man Singh Nirankari and Giani Gurdit Singh. With Ambassador Pripuran Singh Haer and Harjit Haer. With family friend Gurlal Singh Pirzada.

Clockwise from the top: Always welcoming and directing! A collage of the BBC web articles in various languages, with Jaspreet and Jandher. When sister Amarjeet Kaur came over.

Clockwise from the top: The 90th birthday celebrations which brought together family and friends.

Facing Page: The 90th birthday and a recent picture of another celebration. All 90th birthday photo by Baljit Singh.

ਅਭਿਨੰਦਨ ਰਾਮਾਦਰੀ
ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ

ਇੱਕ ਸੁਪਨਾਦਰਸ਼ੀ
ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਤਤਕਰਾ

1.	ਸੰਧੂ ਬੀਜੀ ਲਈ ਕੁਝ ਫੁੱਲ-ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ	--	1
2.	ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਔਰਤ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ	--	3
3.	ਮੇਰੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ	--	6
4.	ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ - ਚਾਂਸਲਰ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ	--	10
5.	ਕਰੀਰ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀ	--	14
6.	ਸੰਧੂ ਮੈਡਮ: ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬੀਜੀ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ	--	21
7.	ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ	--	32
8.	ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ	--	39
9.	ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	--	45
10.	ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਰਵਾਜ਼ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੈਰਾ	--	48
11.	ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ	--	53
12.	ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਭੇਟ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ	--	56
13.	ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੋਹਰੀ ਧੀ ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	--	64

ਸੰਧੂ ਬੀਜੀ ਲਈ ਕੁਝ ਫੁੱਲ-ਪੱਤੀਆਂ ਦੀ ਭੇਟਾ

ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ

ਨਾਰੀ ਬੇਰੀ ਘਰ ਦਰ ਦੇਸ' (੧੩੨੭) ਦੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ / ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਲਫ਼ਜ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਆਖਰੀ ਦੋ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਡੱਕੋ-ਡੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ ਜੋ ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ (ਸਫਲਿਓ ਬਿਰਖੁ ਹਰੀਆਵਲਾ ਛਾਵ ਘਣੇਰੀ ਹੋਇ, ੫੯, ਪਰੰਦਏ ਨ ਗਿਰਾਹ ਜਰ ਦਰਖਤ ਆਬ ਆਸ ਕਰ, ੧੪੪), ਜਿਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡਦੇ ਤੇ ਪਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਰ

ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ: 'ਘਰਿ ਰਹੁ ਰੇ ਮਨ ਮੁਗਧ ਇਆਨੇ' (੧੦੩੦)। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਬਣਿਆਂ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਇਲਾਹੀ ਨਿਆਮਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ।

ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਥਾ ਦਾ ਤੁੱਕ ਕੀ ਹੈ। ਸੁਣੋ, ਸੰਧੂ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮੈਂਨੂੰ ੧੯੮੦ਵੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਾਲ

ਉਹ ਸੈਕਟਰ ੪ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜਿਲ ਤੇ ਸਨ ਜਾਂ ਸੈਕਟਰ ੧੮ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਲੰਗਰ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਹਨ, ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਲੰਗਰ ਹਨ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਟਿਕਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੰਗਰ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਂਤ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਪਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ 'ਅਲਾਹਣੀਆਂ' ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ: ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿਓ, ਇਹ ਰੋਣ ਧੋਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ।

ਬੀਜੀ ਉੱਚੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸ਼ਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇੱਕ 'ਗੁਣਵੰਤੀ' ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਭਰਤੇ' ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ

ਸੇਵਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੀਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। 'ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ' ਕੀਤੀ, 'ਪਰਉਪਕਾਰ' ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ (ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ, ੧੩੨੯) ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੋ ਉਭਰੇ (ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕੇ ਜਾਣੈ, ੪੩੪)। ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਰੂਪ ਜੀ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬੀਜੀ ਦੇ ਸੌਵੇਂ ਜਨਮ-ਦਿਨ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਕਣਗੇ। ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦੀ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਨਾਲ।

ਗੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਗਲੋਬਲ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਨਿਊ ਯਾਰਕ, ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹਨ।

ਪਵਿੱਤਰ ਬੇਰੀ, ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਔਰਤ

ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ

ਸੈਂ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮਿਸ ਸੇਨ, ਮਿਸਿਜ਼ ਸਕਸੇਨਾ, ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਉੱਥੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਣ। ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੱਤ ਤੇ ਸੱਚ ਸਮਝਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਹੀ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਵਿੱਦਿਆ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਨਿਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਟੀਚਰ ਸਿਰਫ਼ ਤਨਖ਼ਾਹ ਖ਼ਾਤਰ ਜਮਾਤਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।

ਕਿਸੇ ਦੇਵ ਕੰਨਿਆ ਵਰਗੀ ਮਿਸ ਸੇਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਤੇ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇਸ ਬੰਗਾਲਣ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਦਾ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸਕਸੇਨਾ ਕਾਮਯਾਬ ਗ੍ਰਹਿਣੀ, ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ, ਮੋਹਭਿੱਜੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਟੀਚਰ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੀਜੀ ਐੱਮ. ਏ. ਵਿਚੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਸਟ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸਲਿੱਪ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ “ਸਰ, ਵੀ ਆਰ ਪਰਾਊਡ ਆਫ਼ ਯੂ” ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਲਿੱਪ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਏ, ਸਲਿੱਪ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਜਮਾਤ ਵੱਲ ਝਾਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ “ਇਹ ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ?” ਮੈਂ ਝਕਦੀ-ਝਕਦੀ ਨੇ ਆਖਿਆ “ਹਾਂ ਜੀ”। ਉਹ ਬੋਲੇ, “ਆਲਸੇ

ਵਾਂਟ ਟੂ ਬੀ ਪਰਾਊਡ ਆਫ਼ ਯੂ।” ਫੇਰ ਆਮ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹਰੇਕ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਫਿਕਰਾ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੀਆਂ ਵਰਗੀ ਸੋਹਣੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਭੈਣ ਜੀ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਲੰਘੀ ਕਿ ਸੜਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ-ਕਰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਰੋਈਆਂ।

ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਭੈਣ ਜੀ, ਜੋ 1923 ਵਿਚ ਜਨਮੇ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੀ. ਏ. ਕਰਕੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਐੱਮ. ਏ. ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਟੀਚਰ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੋਲ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ

ਭੈਣ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ।

**ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ।
ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਵੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਹਨ।**

ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ 'ਚਾਂਦ ਸਾ ਮੁਖੜਾਂ' ਆਖਦੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਟਾਇਲ ਵਾਲੇ ਵਾਲ। ਅਸੀਂ ਰੋਜ਼ ਸੋਚਦੀਆਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਟਾਇਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅੱਖਾਂ ਹੱਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੱਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ। ਜਮਾਤ 'ਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ ਸਾਡੇ ਧੁਰ ਤੱਕ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਝਿੜਕਾਂ ਵੀ ਹੱਸ ਕੇ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਜੇ ਖੱਦਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਮਾਡਲ ਸਨ।

ਅੱਜ ਦੇ ਟੀਚਰ ਮਾਡਲ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਾਬਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਐਕਟਰਸਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਗਾਉਣ-ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਸਤੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਡਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਪੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਜਾਂ ਪਰੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਪਿਛਾਂਹ

ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਅੱਜ ਆਦਰਸ਼ ਟੀਚਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਮਾਇਨੇ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣਾ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ੌਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਟੀਚਰ ਬਣਨਾ ਇਕ ਮਾਣਯੋਗ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪੈਸਾ, ਜਾਇਦਾਦ, ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕੋ-ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇ, ਯੂਨੇਸਕੋ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਰਤਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਖੋਜ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕੀ ਜਿਸਦੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਉਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ ਪਤਨੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਦਿਸਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਖਾਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਵੇਲਾ ਸਵੈ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਸਗੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਸਾਏ 'ਚ ਪਲਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਪਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ, ਵਧੀਆ ਸਕਾਲਰ ਬਣਾਇਆ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਮੁੜ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵੀ ਅਟੈਂਡ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਗਈ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੱਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਫੁੱਲ-ਚਿੜੀਆਂ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੇ ਸਲੀਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਛੇਵੀਂ ਜਮਾਤ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਆਖਣ ਲੱਗੇ, “ਚੱਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਗੀਚਾ ਦਿਖਾਵਾਂ।” ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬਗੀਚਾ, ਰੁੱਖਾਂ, ਪੌਦਿਆਂ, ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਬੂਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬਗੀਚੇ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਟੀਚਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਡਲ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਵਿਚ।

ਪਦਮ ਸ੍ਰੀ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ (1935-2020)
ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਨ।

ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ।

ਮੇਰੇ ਗੁਰੂਦੇਵ

ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ

ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂਦੇਵ, ਮੇਰੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਿੱਘ ਪਹੁੰਚਾਉਣ

ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1952 ਵਿਚ ਆਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਫਸਟ ਈਅਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਲਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਜਲੌਅ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਨਣ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ੀਤਲਤਾ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਬੋਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਚਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਇਕ ਵਹਿੰਦਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਆਪਕ, ਰਹਿਨੁਮਾ ਤੇ ਰੋਲ-ਮਾਡਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪ ਬਹੁਤ ਨਿਯਮਬੱਧ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਦਾ ਤਰੀਕੇ ਵਾਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਬਹੁਤ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ 'ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆ' ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਐਫ.ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਲੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਨਾ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਮੇਰੀ ਫੀਸ ਭਰ ਦੇਣਗੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਉੱਕਰੀ ਪਈ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉੱਚੇ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁਨਰ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਸਿਖਾਈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਹੇ ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਤਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ-ਓ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਸਦਾ ਉੱਕਰੀ ਰਹੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਅਸੂਲ ਮੇਰੀਆਂ

ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਯਾਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਐਫ.ਏ. ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਲੈਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤਕ ਦਾਖ਼ਿਲਾ ਨਾ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਮੇਰੀ ਫੀਸ ਭਰ ਦੇਣਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਤਕ ਵੀ ਉੱਕਰੀ ਪਈ ਹੈ।

ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੇਰੀ ਭਰਪੂਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਸਕਾਂ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਉਚਾਈਆਂ ਛੂਹੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣੇ। ਇਹ ਸਟਾਫ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ, ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਜੀ

ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਹਨ, ਜੋ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਬਣੀ।

ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਸੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ 40 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਕਰਕੇ, ਸਮਝੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਸੋ ਇਕ ਦਿਨ ਝਕਦੇ-ਝਕਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੰਨਾ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਪਛਾਨਣ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਢਿੱਲ ਨਾ ਲਾਈ ਤੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਹਿ ਤੁਰੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਗਈ ਤਾਂ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਓਹੀ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਚਮਕਦਾ-ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਓਹੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੁਲੀ ਆਵਾਜ਼, ਓਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਟਾਈਲ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਫਬਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਵਿਚਲਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਭੈਣ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਖ਼ਵਾਇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਪਾਉਣ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ; ਜਿਵੇਂ ਕੀੜੀ ਦੇ ਘਰ ਨਾਰਾਇਣ ਆਉਣਾ ਸਚਮੁੱਚ ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣ। ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੋਨ ਆਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੋਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੱਘੜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ ਹਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਗਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ (ਖੱਬੇ), ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸ. ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹੇ- ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਰੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਪ੍ਰੀਤ।

ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਰਵਾਨੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਬੁਲੰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਅਤਿ-ਸੁਹਿਰਦ, ਮਿੱਠ ਬੋਲੜੇ, ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹਨ। ਘਰ ਪਧਾਰੇ ਹਰ ਮਹਿਮਾਨ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਆਪਣਾ ਘਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੰਡਾਉਣਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੁਖ-ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਤਿਰਦਾਰੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭੈਣ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਜਤਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ

ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਦਿਮਾਗੀ ਚੁੰਝਾਂ ਦੇ ਭੇੜ, ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ, ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਸਜੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ, ਨਵੇਂ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਪਕਵਾਨ, ਵਰਤਾਉਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ, ਸਾਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਸਰੂਰ ਤੇ ਸੁਆਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਈ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਡਾ. ਨੀਲਮ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੌਰਾਨ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਆਂਟੀ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਘਰ-ਘਰ ਚਰਚੇ ਨੇ।'

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਗੀਚਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਵੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਰ ਪੌਦੇ

ਦੇ ਨਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਬੀਜਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਾਉਣ ਦਾ ਵਕਤ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖਾਦ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪੈਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਟਾਈ ਤੇ ਛਗਾਂਈ ਕਦੋਂ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਲਈ ਹੈ?

ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਬਿਜੜੇ ਨੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਿੱਥੋਂ ਲਈ ਹੈ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਆਪ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਟਰੇਨਿੰਗ ਤਾਂ ਮੰਗਵੇਂ ਫੰਘ ਹਨ। ਜੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਲਾਲਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਉਡਾਰੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।”

ਇਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ‘ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਜਾਵਾਂ? ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫਲਦਾਰ ਪੌਦੇ ਲਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।’

ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਾਮ, ਲੀਚੀ, ਚੀਕੂ, ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅੰਬ, ਅਮਰਪਾਲੀ, ਬਾਰਾਂ ਮਾਸੀਆਂ, ਦੁਸਹਿਰੀ

ਆਦਿ, ਕਿੰਨੂ, ਮਾਲਟਾ, ਮੁਸੱਮੀ, ਮਿੱਠਾ ਨਿੰਬੂ, ਅਲੂਚਾ, ਅਮਰੂਦ, ਆੜੂ, ਲੋਕਾਟ ਤੇ ਕੈਨਕੌਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਗਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਾੜੀਆਂ ਬਣਵਾਉਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੇਟੇ ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜੋ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਭੈਣ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਲੈਂਡ ਸਕੇਪਿੰਗ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਲੈਂਡ ਸਕੇਪਰ ਮੇਰੇ ‘ਮੰਮਾ’ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨੂਰ ਬਿਖੇਰਦੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਪਰ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੀ, ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਇਸੇ ਰਫ਼ਤਾਰ ਚਲਦੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਵੰਡਦੀ ਰਹੇ।

ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਘੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ। ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਘਾਲਣਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

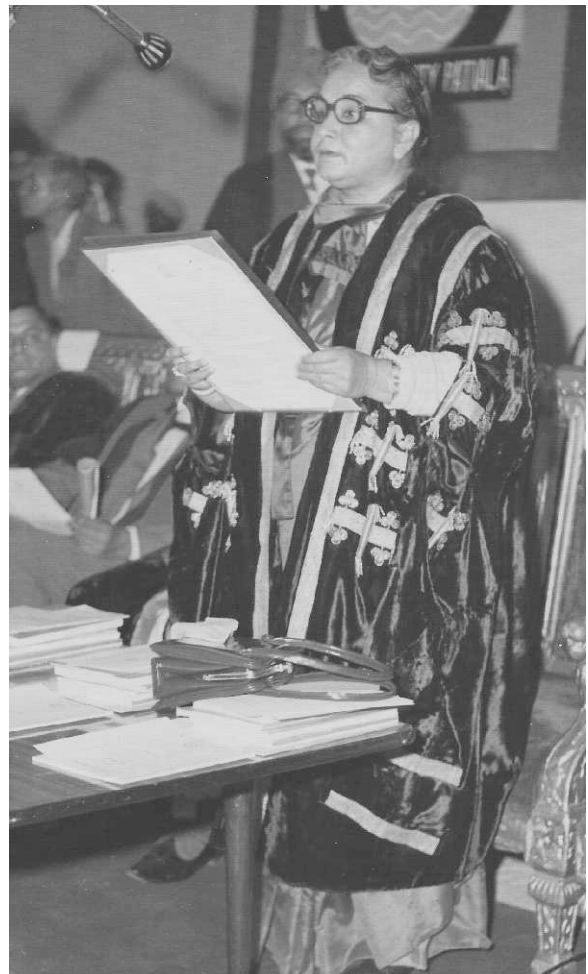
ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ

ਜਦ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਛਲੇ 70 ਸਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਫਿਲਮ ਵਾਂਗੂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਗਿਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਵੀ ਪਾਸ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਉਦੋਂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਨੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰਨੀਆਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਖੂਬਸੂਰਤ, ਹਸਮੁਖ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾੜੇਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ

ਘਰਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸੀ।

1951 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ

ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਾਲੇ ਲਿਬਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਇੱਕ ਫੰਕਸ਼ਨ 'ਤੇ

ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਵਾਂ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਉਹੀ ਹਸਮੁਖ ਚਿਹਰਾ, ਮਿੱਠੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਛਪਣਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨੇੜਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, ਧਰਮ ਪਾਲ ਉੱਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ। ਰਾੜੇਵਾਲਾ 1952 ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਰੇਤਗੜੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਨਾਗੋ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਘਰ

ਵਿਚ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੇ ਘਰਾਨੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਹੈ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਉਸਦੇ ਮਿੱਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੁੱਲ੍ਹ-ਡੁੱਲ੍ਹੁ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਬਣੀ ਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰੀ। ਇਤਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ 1965 ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੱਕ

ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਰਾੜੇਵਾਲਾ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਪਲ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੋਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵੀ 3 ਸਾਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦੇ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਾ, ਸਟਾਫ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਵੇ, ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਉਹਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਇਕ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਹਿਰ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮਾਲਕ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।

ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1975 ਦਾ ਸਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਯੂ. ਐਨ. ਓ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਹੋਈ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਸਾਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 3 ਸਾਲ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1980 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਟਾਫ ਸਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਜਿਸ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਉਸਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ।

ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਗਿਆਨੀ

ਪਟਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਅਤਿਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹੋਏ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹਨ: ਸ. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀ।

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਮਿਲਾਪ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਚੰਗੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਖੋਜੀ, ਲੇਖਕ, ਵਿਦਵਾਨ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਦੇਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹਨੂੰ ਮਾਣ ਸੀ। 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਕਿਤਾਬ, ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਵਿਚ, ਇਸ ਜੋੜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਉਸਤਤ ਹੋਈ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਲਈ ਅਣਮੁੱਲਾ ਲਿਟਰੇਚਰ ਲਿਖ ਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਇਕ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਚਰਚਾ ਰਹੀ। ਬੀਬੀ

ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟੀ।

ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਗ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਵਾਂ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਉਹੀ ਹਸਮੁਖ ਚਿਹਰਾ, ਮਿੱਠੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਵੱਡਾ ਬੇਟਾ ਜਿਹਨੂੰ ਰੂਪ ਜੀ (ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ) ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ, ਉਹ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਖੇੜੇ ਵੰਡਦੇ ਰਹੋ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੇਹਤ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੇਵੇ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ।

ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਬਕਾ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ।

ਕਰੀਰ ਦਾ ਫੁੱਲ

ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ

ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਰਧੰਗਣੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੰਗ। ਇਸਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਂਜ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਾਵਾਂ, ਸੁਹਾਵਣਾ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਲਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਵਿਖਾਈ। ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੀਬੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਨਾਮ ਘੱਟ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਂ ਐਸਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨੌਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤਕ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ

ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇੰਨੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਨੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਇਸਤਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਮਈ 1975 ਤੋਂ ਅਕਤੂਬਰ 1977 ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। 1975 ਵਿਚ ਉਹ ਬੋਸਟਨ (ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿਖੇ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਪਰ ਬੋਸਟਨ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਕੇਵਲ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੋਡ ਆਈਲੈਂਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਂਦਰ, ਅੰਧੇਰੀਆ ਮੋੜ, ਮਹਿਰੌਲੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ।

ਉਹ 1977 ਵਿਚ ਵੈਲਿੰਗਟਨ (ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ) ਵਿਖੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਜ਼ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। 1976 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੌਲ (ਯੂ.ਕੇ.) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਾਸ਼ਣ ਲੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਗੁਣਵਾਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਸੰਧੂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁੱਘੜ-ਸਿਆਣੀ ਧੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹਨ।

ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਗੁਮਾਨ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਜੰਮੀ ਬਰਫ ਵਾਂਗ, ਮਨੁੱਖੀ ਨਿੱਘ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ, ਨਿਰੇ ਬਰਫ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿੱਘ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

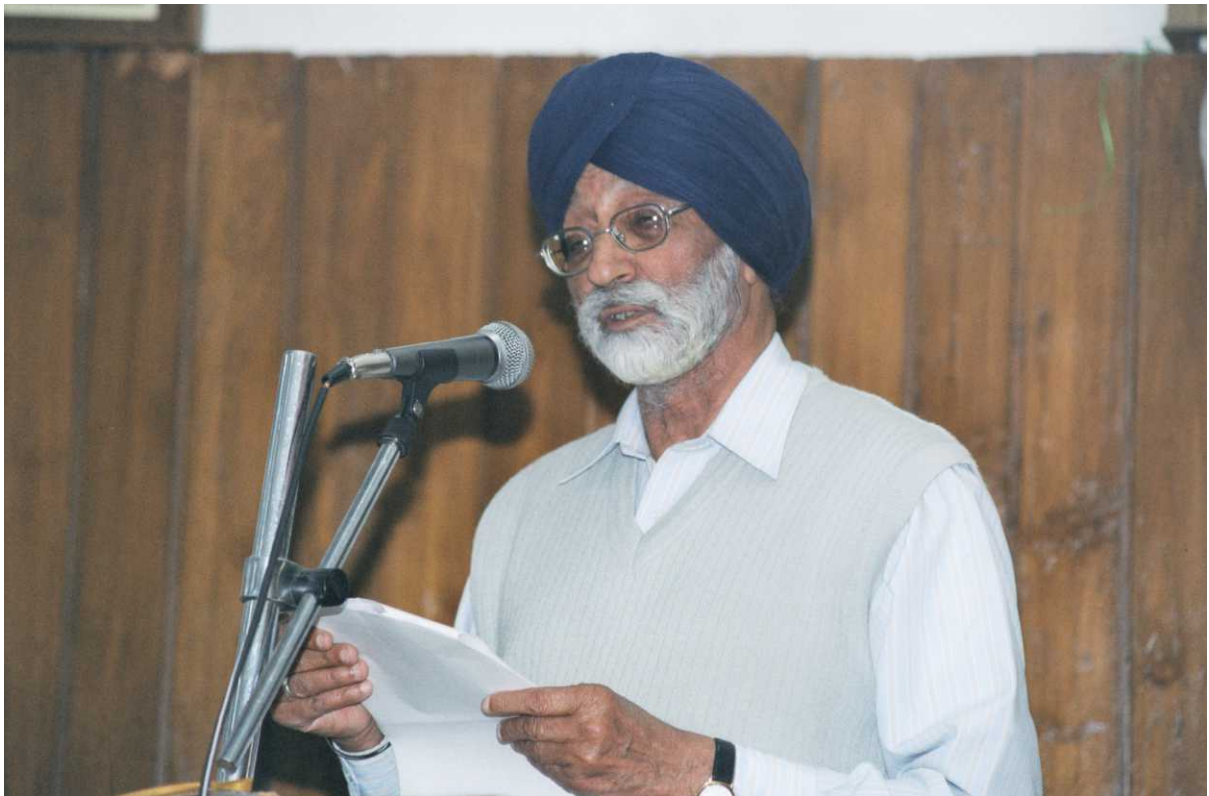
ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਸਕੂਲ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬੀ.ਟੀ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਹ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਕੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਉਚੇਰੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦੀ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦੀ। ਕਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਕਚੂਰ ਝਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਫੁੱਲ ਭਰ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੀ.ਏ., ਬੀ.ਟੀ. ਤੇ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਸੰਬਰ 1946 ਵਿਚ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗੈਜ਼ਟਿਡ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲੱਗੇ। ਸੋਲਨ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 21 ਸਾਲ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਬੇਸ਼ਹਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਟੇਟ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ 1955 ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ 1958 ਤਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਤੰਬਰ 1958 ਤੋਂ ਮਈ 1967

ਤਕ ਬੇਸਿਕ ਟਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਮਈ 1967 ਤੋਂ 1972 ਤਕ ਉਹ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ (ਲੜਕੀਆਂ), ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹੇ ਅਤੇ 1972 ਤੋਂ ਮਈ 1975 ਤਕ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ।

1947 ਦਾ ਸਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਜਿਥੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਲ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਇਕ ਲਹੂ-ਭਿੱਜਾ ਅਤੇ ਦਰਦ-ਵਿੱਝਾ ਸਾਲ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੁੱਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਸ. ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ।

ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਉਤੇ ਮੱਲ੍ਹਮ ਲਾਈ, ਉਹ ਅਸਲ ਦੇਵਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਭਾਈ ਘੱਨ੍ਹਈਆ ਅਤੇ ਮੈਡਮ ਨਾਈਟਿੰਗੋਲਾ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਯੁ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬੀਬੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੁਆਣੀ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਦੇਹਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਵੰਡ-ਪੀੜਤ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਬਣਾਇਆ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਕੱਤਰ। ਇਸ ਦਲ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ 400 ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪੀ.ਏ. ਮਿਸ ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਸਾਰਾਬਾਈ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ

ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਬੀਬੀ ਸੰਯੁ ਨੇ ਜਿਥੇ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਵਾਲ (Objective type questions) ਪਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। 1983 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਔਬਜੈਕਟਿਵ ਟਾਈਪ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਏ

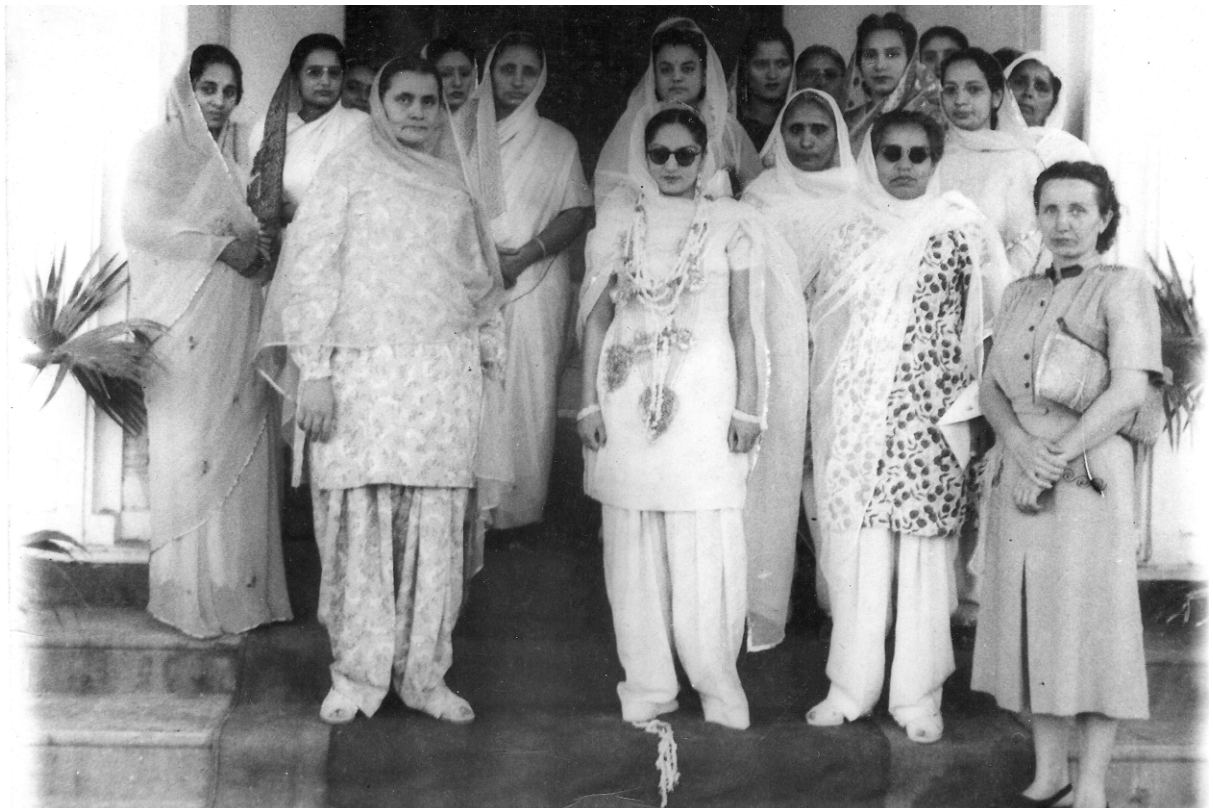
ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮੈਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰ ਮੁੱਖ ਅਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੰਚ ਤੱਕ ਲਿਜਾਂਦੇ ਹੋਏ।

ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ 1950 ਤੋਂ 1953 ਤਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਗਵਰਨਿੰਗ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ।

ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਂਗਲਾਂ 'ਤੇ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਸੁਆਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੀਬੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਾਲੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਫੁੱਲਦਾਰ ਬੂਟਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੋਹਲ ਹਵਾ ਵਰਗੀ ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰੋੜਾ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੀਬੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਾਂਗ ਰਈਸਾਨਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵੀ ਅਮੀਰੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਲਾਲ ਬਾਗ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਲ ਵਿਚ 19 ਅਗਸਤ 1923 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਇਕ ਸਤੰਬਰ 1923 ਹੈ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਈ। ਬੀਬੀ

ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸਰਦਾਰਨੀ ਮਨਮੋਹਨ ਕੌਰ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿੱਚ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ 1945 ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਰਕੇ 1946 ਵਿਚ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗੈਜ਼ੇਟਿਡ ਲੈਕਚਰਾਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਸਿੱਖਿਆ, ਸਾਹਿਤ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਲੜਕੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਕੇ ਆਖਰ 1958 ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਨ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲੋਂ ਆਤਮਿਕ ਮਨ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ

ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਪੈਂਤੀ-ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਉਮਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਘਰਬਾਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਰਕਤ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਵਿਰਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਘਰਬਾਰੀ।"

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। 1958 ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1960 ਤੇ 1961 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾ ਬਿੰਦੀ ਪੁੱਤਰ ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁੱਤਰ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ', ਜਿਸਨੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਪਿੰ: ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ।

ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਛਪਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਅਮਰ ਰਚਨਾ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ, ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਾਹਕਾਰ; 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ', 'ਇਤਿਹਾਸ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਭਾਗ' ਅਤੇ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਰੌਣਕਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਸਨ; ਪਰ ਆਖਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦਿਲ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਹੀ ਬੀਬੀ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸਤਕ 'ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ: 1923-2007' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ, ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੌਕ ਬਾਗ਼ਬਾਨੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਇਹੀ ਵੱਡੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਲੰਧਰ ਨਿਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਇਕ ਉਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ ਨਾਲ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ 17 ਮਈ 2021 ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਸੰਧੂ ਮੈਡਮ: ਮੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬੀਬੀ

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ

ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਮੋੜ 'ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਰਾਹ-ਦਸੇਰਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਟੈਨੋ ਵਜੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸਟੈਨੋ ਤੋਂ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਮੀਆਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਜੀ ਅਮਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਦਫ਼ਤਰੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੇਟਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅੰਕਲ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਇਹ ਗੱਲ ਓਪਰੀ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਟੈਨੋ ਸੀ ਉਸ ਦਾ! ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਟਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ।

1973 ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਗੁਪਤ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ

ਵਜੋਂ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। 1975 ਵਿਚ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਟਰਮ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸੁੱਘੜ, ਸਿਰੜੀ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੁਹਜਆਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਬੰਬਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਪਤ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸਾਲ, ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਰਹੇ। ਦਫ਼ਤਰੀ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੈਡਮ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ

ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਜਿਹੜੀ ਕਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ।

ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ, ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ।

ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਡਮ ਪਰ ਦਫ਼ਤਰੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ 'ਬੀਬੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੀਜੀ ਸ਼ਬਦ 'ਬੀਬੀ' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਜੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੀ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਨਾ?

ਮੈਡਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੈਦਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਰੂਰਾ ਰਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਵਿਲਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀਰਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬੇਟੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਰਵੀ ਆਪਣੇ

ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਛੋਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਮਗਰੋਂ ਰੂਪਿੰਦਰ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸਿੱਖ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ), ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਣਯੋਗ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਮਾਹਰ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ) ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਸਹਿਜ, ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਟਾਈਲ, ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਇੰਨੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰ ਆਪ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਰੋਹਬ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮ ਦਿਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕੇ ਜਾਂ ਆਪ ਦਾ ਕਿਹਾ ਪਰਤਾ ਸਕੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵੈਮਾਣ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਰਗਾ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਸੁਖੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ

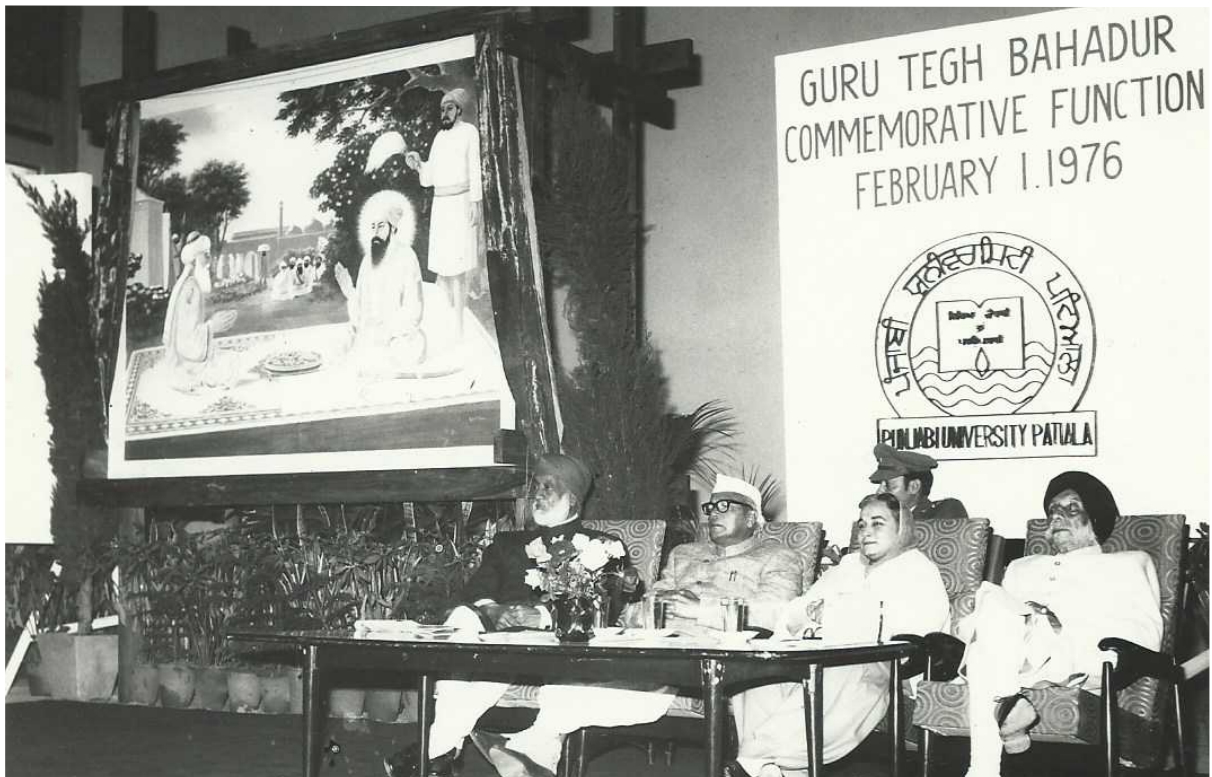
ਸਕਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਿਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਅ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ:

‘ਸੁਲਗਦੇ ਸੂਰਜਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗੀ

ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਕਿ ਪਲ ਵਿਚ ਪਿਘਲ ਜਾਵਾਂਗੀ’

(ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ)

ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਮਰਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਔਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਯਾਬ ਔਰਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਰਦ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਮੰਚ 'ਤੇ 'ਖੱਬੇ' 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਗਵਰਨਰ ਐਮ. ਐਸ. ਚੌਧਰੀ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ

ਅਜਿਹੇ ਮਰਦ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਡਮ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿੱਗਿਆ ਪੈਂਨ ਦਫ਼ਤਰੀ ਅਮਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਛੋਟੀ ਹੈ ਪਰ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਕੋਠੀ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੈਡਮ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕੁ ਘਬਰਾ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮੈਡਮ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਕਾਰ ਤੁਰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤੁਹਾਡੀ ਆਸਾਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ।

“ਕੀ ਮੈਡਮ?”

“ਤੁਹਾਡਾ ਅਹੁਦਾ ਕੀ ਹੈ?”

“ਗੁਪਤ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ,” ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਿਜੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋ।”

ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਸੁੰਘ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੁਕਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਿਰਣਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਣਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੀ ਕੋਲ ਸਨ। ਮੈਡਮ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਨਾ ਤਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸੂਈ ਮਧਲੇ ਵਰਗ ਭਾਵ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਅਟਕ ਗਈ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ

ਅੰਦਰ ਨਾ ਜਾਈਂ, ਮੈਡਮ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ ਤੇਰੇ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਵੀ ਚੁੱਪੀ ਵੱਟੀ ਰੱਖੀ। ਮੇਰਾ ਕਸੂਰ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਹੁਣੇ ਆਓ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਬੈਠੋ”, ਮੈਂ ਬਹਿ ਗਿਆ ਪਰ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਰੱਖੀ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਡਮ ਮੇਰੀ ਕੀ ਹੈ ਸੀ ਅਤ ਹੈ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ, ਮੇਰਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਸੀ।”

“ਵੇਖ ਦਲੀਪ, ਭੁੱਲ ਜਾ ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ! ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਰਸਤੇ ਬਹੁਤ ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਨੇ। ਤੁਰਦਿਆਂ ਠੇਡਾ ਵੱਜੇ ਤਾਂ ਪੀੜ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ? ਪਰ ਕਸੂਰ ਰਸਤੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਲਤੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰੀ। ਗ਼ਲਤੀ ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ। ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਲੀਪ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਹਾਂ?”

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਹਟਕੋਰਾ ਵੀ ਆਇਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬੌਸ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਡਮ! ਇਕ ਵੱਡੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਹੋ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਡੱਪਣ ਹੀ ਹੈ।”

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੀਜੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਵਾਉਣੀ। ਟੂਰ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ ਹੋਣ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਖਣਾ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ।

ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਡਾ. ਨਿਵੇਦਿਤਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੱਥਕ ਡਾਂਸ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ

ਵਾਇਲਿਨ 'ਤੇ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਆਏ। ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਨੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋਏ ਕਿ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦਸ ਦਾ ਨੇਟ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਸ ਥਾਪੜੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਅੱਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਿਸਲਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਰਾਤ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵੀ ਵੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਪਤਨੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਮੈਡਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਕੀ ਹਵਾ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਨੇ ਲੋਕ? ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ। ਮੈਡਮ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਹਾਂ, ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ

ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਆਪਣੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ।

ਦੱਸੋ।” ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸ ਮੈਡਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾ ਵਾਹੀ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ?”

“ਠੀਕ ਹੈ ਬਸ,” ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਸੀ। ਮੈਡਮ ਕੁਝ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੁੱਸੇ ਜਿਹੇ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਜੋੜਾ ਉਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਹੁਣ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ, ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਾਂਗੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਸ ਮੈਡਮ ਦੀ ਮਿਸਲ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਆਸਾਮੀ ਅਪਗਰੇਡ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮਾਰੀ ਗਈ ਵਿਚਾਰੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਕਈ ਕਾਲਮ ਸਨ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵੀ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਕਾਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਠੀਕ ਠੀਕ ਹੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲਮ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰ ਭਰੇ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਲਿਖਿਆ, “ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦਾ ਕੰਮ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਦਰ ਪਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਾ ਜਾਨ ਹੀਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਪ ਅਜਿਹੇ ਬੁਲਾਰੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਤਰਮੁਗਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪ ਨੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕਾਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਭਾਸ਼ਣ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀਆਂ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੇ ਦੇਣ। ਬਚਕਿਸਮਤੀ ਇਹ ਕਿ ਪੀ.ਏ. ਨੇ ਉਹ ਲੈਕਚਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਣਾ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਪਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ

ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਕਾਨਵੇਕੇਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਹੋ ਤਾਂ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਏ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਾਂ ਸਾਹ ਹੀ ਸੁਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ! ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਨਵੇਕੇਸ਼ਨ ਐਡਰੈਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਬੋਲੇ। ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਮੰਤਰਮੁਗਧ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਸਰਲ, ਮਿੱਠੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤਾਂ ਆਪ ਸਨ ਹੀ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਬਸ ਬੱਲੇ! ਬੱਲੇ!! ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਠੇਕੇਦਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਲੂ ਹੀ ਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਗੂ ਮੁਫ਼ਤ ਖਾਣਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਲੂ ਹੀ ਖਵਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਕਸੂਰ ਵੀ ਕੀ ਹੈ? ਆਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਰਦਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ। ਸਮੇਸਿਆ ਵਿਚ ਆਲੂ, ਪਰੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਆਲੂ, ਰੈਤੇ ਵਿਚ ਆਲੂ, ਹਰ ਸਬਜ਼ੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਲੂ ਮਟਰ, ਆਲੂ ਗੋਭੀ, ਆਲੂ ਵੜੀਆਂ, ਆਲੂ ਬੈਂਗਣ, ਆਲੂ ਫਲੀਆਂ, ਆਲੂ ਛੋਲੇ, ਕੀ ਕੋਈ ਸਬਜ਼ੀ ਆਲੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਆਪਾਂ ਹੀ ਕਣਕ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਯੂਰਪ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਖਾਂਦਾ ਹੀ ਆਲੂ ਹੈ। ਕਾਕਾ ਆਦਤ ਪਾਓ ਆਲੂ ਖਾਣ ਦੀ। ਜੇ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਦਾਅ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੇ?” ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਲ ਆਈ-ਗਈ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਸਿਆ

ਦਾ ਸਹਿਜ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰੇਲੂ ਸਮੇਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

1976 ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ‘ਪੰਜ ਪਾਣੀ’ ਨਾਂ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ‘ਸਪੋਕਸਮੈਨ’ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਆਨਰੇਰੀ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਫੋਟੋ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੁਆਲ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿ ਆਪ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀ ਨਵਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਆਪ ਨੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਆਪ ਨੇ ਬੋਸਟਨ (ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ, ਇਕ ਜਪਾਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਆਪ ਜੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਆਪ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਾਊਥ ਹਾਲ ਦੇ ਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸੂਫ਼ੀ ਚੇਅਰਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਆਪ ਨੇ 1976 ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚੇਅਰ ਆਫ਼

ਸੂਫੀਇਜ਼ਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸੇਵਾਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਕਿੱਤਾਕਾਰੀ ਕੋਰਸਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਫੈਕਲਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਹੋੜ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਸੁਪਨਾ ਬਹੁਤ ਅਨੋਖੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਸੋਚ ਸੀ।

ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀ.ਏ. (ਆਨਰਜ਼) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਤਕ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ।

ਅਨਾਰਕਲੀ* ਨਾਟਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਜੀ ਅਤੇ ਸ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲਾ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹਨ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਧਾਰ ਪੁਸਤਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਖਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਰੈਪਰਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਣਯੋਗ ਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਸੋਚ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਰੈਪਰਟਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮੁੜ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰੈਪਰਟਰੀ ਵੱਲੋਂ 'ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਇੰਨੀ ਵਾਰ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਰੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। 'ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਮੇਲਾ' ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪਾਈ ਸੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਤਾਂ ਲਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ 'ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ 40,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਇਕ ਐਟਲਸ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛਪਵਾਈ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ (ਲੜਕੀਆਂ) ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ। ਇਹ ਸੋਚ ਅਨੋਖੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਬੀ.ਏ. ਪੱਧਰ 'ਤੇ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਜਨਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ:

1. ਭਗਤ ਨਾਮ ਦੇਵ
2. ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ
3. ਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ
4. ਸੰਤ ਸ਼ੰਕਰਾ ਦੇਵਾ (ਅਸਾਮ ਦੇ ਸੰਤ)

ਆਪ ਜੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਾਵਾਂਪਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੇਬਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕਰ ਕੇ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੀ ਗਈ। ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹਰਬੇਰੀਅਮ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਹਰਬੇਰੀਅਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਜਿਹੇ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਜ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੀਐਚ.ਡੀ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਬਈ ਵਰਗੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਰਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਥੁੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੋਰਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 'ਬੁੱਕ ਬੈਂਕ' ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਮੰਗਵਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਫਲੈਟ ਵੀ ਬਣਵਾਏ। ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਮਾਰਤਾਂ

'ਇੰਸਟ੍ਰਿਊਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ' ਅਤੇ 'ਟੀਚਰਜ਼ ਹੋਮ ਐਂਡ ਫੈਕਲਟੀ ਕਲੱਬ' ਹਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ 'ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਲਿੱਪੀਅੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ਨੇ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ, ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖੋਜਣ, ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਇਕ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੱਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫੜਾਉਂਦੇ। ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਸੁਣਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਿਖਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਤੋਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਹਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਰ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੁੱਚੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪ ਦੇ ਸਾਲ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਛੱਡ ਗਏ ਪਰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰਦਾਰਿਕ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਝੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਰਹਿ ਵੀ ਸਕਦੇ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਟਕਰਾ ਨੂੰ ਟਾਲ ਕੇ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਘਣ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਾਣਾ ਹੀ ਅਕਲਮੰਦੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਤ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮਲੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਦੇਖੀ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਉਦਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਸ ਹੁਣ ਮੈਡਮ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਣਗੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ:

‘ਜਿਹਦਾ ਹਰ ਹਰਫ਼ ਤਾਰਾ ਤੇ ਜਿਹਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਚਾਨਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਹਸਤੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੋਸਤੋ ਐਸਾ ਸਫ਼ਾ ਬਣਨਾ’

(ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ)

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ‘ਕੇਂਦਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ’ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਤੇ ਮਾਣਿਆ। ਵੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਾਰੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਪਤ ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ ਜੋ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਾ:

‘ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ ਉਹ ਰਾਤਾਂ ਤੋਂ ਰੁਕਣੀ ਨਹੀਂ

ਚੀਰ ਕੇ ਹਰ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਏਗੀ’

(ਅੰਮ੍ਰਿਤ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਰਿਆਂ ਚੌਤੀ-ਪੌਤੀ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਅਜ਼ੀਮ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਓਹੀ ਟੁਣਕਦੀ ਮਿੱਠੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਨਾਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਘਣਛਾਵੇਂ ਬੂਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਮਾਣਦੇ ਰਹੀਏ।

**ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉੱਪਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ
ਫਾਈਨਾਂਸ ਆਫੀਸਰ ਸਨ।**

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੁਲਾਜ਼
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਦੇ ਰੂਬਰੂ

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ

1 923 ਤੋਂ 2019 ਤਕ ਪੂਰੇ ਛਿਆਨਵੇਂ ਸਾਲਾ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਦੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਆਈ.ਕੇ. ਸੰਧੂ ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਬਸ ਚਾਰ ਕਦਮ ਦੂਰ ਹੈ। ਬੀਤੀ ਤੇ ਬੀਤ ਰਹੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ, ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸਿਆਣਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਮੈਂ ਵਸ ਲੱਗੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫਾਹਾ ਲੈਣ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਮੈਂ 1975 ਤੋਂ 1978 ਤਕ ਆਪਣੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੀ ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਮਿਸਿਜ਼ ਆਈ.ਕੇ. ਸੰਧੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਰੂਪਿੰਦਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਡੇਢ ਦੇ ਘੰਟੇ ਸਾਡੇ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸਮਕਾਲ ਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਈ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਤਰੰਗਾਂ ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਦੇ 1962 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਰਤਾ ਵਿੱਥ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹੱਸਮਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ

ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਰੂਬਰੂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਅਰਜਿਤ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਲਿਆਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਨਦ ਰਹੇ... ਬਾਵਕਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਾਮ ਆਏ।...

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਿਵੇਂ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਭੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਸਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਬੋਲਣ, ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਸਤ ਦਰੁਸਤ। ਦਿਮਾਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਜ਼। ਵਿਵੇਕ ਆਧਾਰਿਤ

ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ।

ਬਹਿਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ। ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ। ਇਸ ਉਮਰੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਤ ਕ੍ਰਿਆ ਨਿਭਾਅ ਕੇ 9.20am ਤਕ ਕੀਰਤਨ / ਕਥਾ / ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬਾਰੀਕ ਸਮਝ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ-ਕਰਦੀ ਨੇ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਚਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਕਾਰ ਭਾਈ ਪਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰ / ਉਚਾਰ / ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤ, ਨਾਟਕ, ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਮਕਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਤੀਤ ਤਕ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਸੋਚ ਤੇ ਫਿਕਰਾਂ ਤਕ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਜ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਮੈਨ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਿਮੈਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ, ਸਾਇੰਸ ਬਲਾਕ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਸ਼ੈਡ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਝਾਕਣ

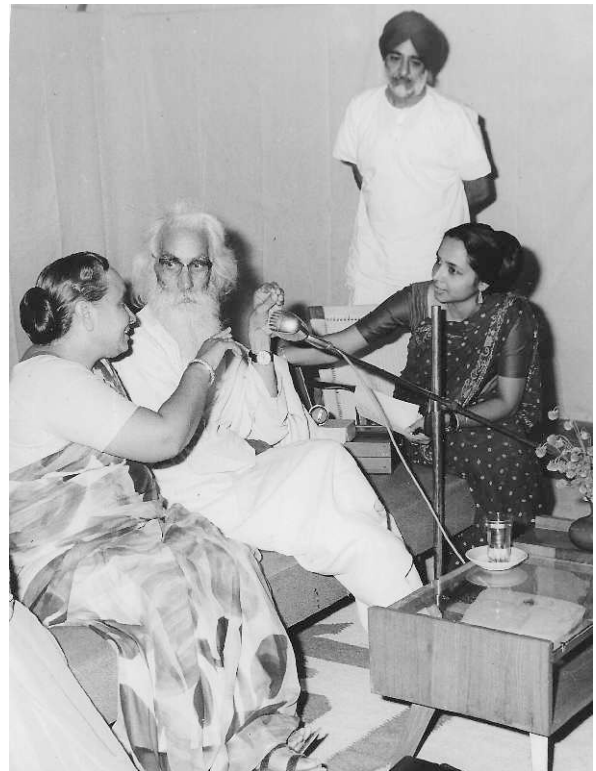
ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ।

ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਤਾਦ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ। ਉਸਤਾਦ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਰਸਮੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਬਜ਼ਿਦਾ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੂਬ ਚਮਕਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਦੀ ਝੰਡੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਬੱਧੀ ਰਹੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਗਿੱਧੇ ਦੀ ਟੀਮ ਆਪਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਿਪਬਲਿਕ-ਡੇਪਰੇਡ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਹੋਣ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਾਫਤ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਖੂਬ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ। ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਕਾ ਕੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1975 ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਵਾਈਸ- ਚਾਂਸਲਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਉਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਮਰ ਬਵੰਜਾ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲੀ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ। 1946 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਗੌਰਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਦੇ/ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਮਾਣ ਦੀ ਆਕੜ ਦੀ

ਥਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਾਫਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਚਾਅ ਅਤੇ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਉਮੰਗ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਰੀਝ। ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ।

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਾਣਯੋਗ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਨ। ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਨਾਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਚੇਅਰ ਆਫ ਸੂਫੀਜ਼ਮ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਇਸ ਉਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਵੇਕੇਸ਼ਨਲ ਕੋਰਸਿਜ਼ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਫੈਕਲਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤੇ। ਕਈ ਨਾਟਕ ਇਸ ਰਿਪਰਟਰੀ ਨੇ ਖੇਡੇ। ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਉਤੇ 'ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ' ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ੋਅ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਦੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵੀਦੀਪ, ਹਰਸੁਰਨ ਪਿੰਕੀ, ਮੋਹਨ ਮਿਢਾ, ਕੰਵਲ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸੁਦਰਸ਼ਣ ਮੈਣੀ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਰਣਬੀਰ ਕਿੰਗਰਾ ਜਿਹੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਮ ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਮੇਲਾ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਹੀ ਲਾਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ। ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕੰਮ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਰੀਆਂ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਲੱਭ-ਲੱਭ ਕੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਇਸ ਉਤੇ 'ਫੁਲਕਾਰੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਐਟਲਸ ਉਸ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਗ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾਬੀ. ਏ. ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ/ਖੋਜ ਲਈ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਭਗਤ

ਰਵੀਦਾਸ, ਸ਼ੰਕਰ ਦੇਵ ਤੇ ਬਾਲਮੀਕ ਚੇਅਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਦੂਰ ਦਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ, ਦੁਰਲਭ ਖਰੜੇ ਲੱਭਣ-ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਅਵਸਰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ।

ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕੰਮ ਹਨ।

ਰੋਮਨ ਲਿਪੀਆਂ ਤਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਹੀਆਪੁਰ ਦੀ ਪੋਥੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਸੀ।

... ਤੇ ਗੱਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਗਈ। ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਥਕਤਾ ਪੱਖੋਂ

ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰਬਾਣੀ, ਰਾਗ, ਕੀਰਤਨ, ਵਿਆਖਿਆ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਲਵਾਨ ਕਾਰਜ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਕ੍ਰਮਿਕਾ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਂਟਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਸੈਂਟਰ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਉਦੋਂ ਵੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਪੌਦਿਆਂ, ਫੁੱਲ-ਬੂਟਿਆਂ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਉਹ ਰਕੜ ਮੈਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਘਾਹ, ਫੁੱਲ-ਬੂਟਿਆਂ

ਨਾਲ ਹਰਾ-ਭਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਟੋਨੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹਾਰਬੋਰੀਅਮ ਨੂੰ ਖੂਬ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਹਾਰਬੋਰੀਅਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਅਧਿਐਨ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਫਾਰਮੇ ਉਤੇ ਮੰਗਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਉਸ ਨੇ ਪਾਈ। ਹਰ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇਰੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰੜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਫਿਰ

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਉਪਸਥਿੱਤ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ।

ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਖਿੱਚਿਆ। ਕਾਰਸਪਾਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਕ ਬੈਂਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲੈ ਸਕਣ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸਾਜ-ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਵੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸਾਰੂ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਟੀਚਰਜ਼ ਹੋਮ ਅਤੇ ਫੈਕਲਟੀ ਕਲੱਬ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਢਾਈ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ। ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ/ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਨਕਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਦਾਅਵੇ, ਮੀਡੀਆ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਬੋਸਟਨ (ਅਮਰੀਕਾ), ਵੈਲਿੰਗਟਨ (ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ) ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਹੱਲ (ਯੂ. ਕੇ.) ਵਿਚ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੁਆਈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ, ਸੋਚ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਉਸ ਨੂੰ। ਉਥੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਅਡਵਾਈਜ਼ਰ ਲੱਗ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਰਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ

ਵਜੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ/ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਫਿਕਰਮੰਦ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਵਜੋਂ ਵੀ।

ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਸਦੀ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਨਿਮਰ ਵਿਦਵਤਾ, ਉਦਾਰ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਦਵੈਖ ਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ, ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਨਿਰਵੈਗ। ਦੋਖੀਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਪਿਆਰੇ ਰਹੇ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਵਾਰਿਆ ਉਸਾਰਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਤਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਹੀ ਅਮੀਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਨੀਅਰਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ - "ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।"

ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਨਫ਼ਾਸਤ, ਅਦਬ ਅਦਾਬ ਤੇ ਸਲੀਕਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਕੁਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਸਲੀਕੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਡੀ. ਐਨ. ਏ. ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਰਨੈਲ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਦਾਦਾ ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰੋੜਾ ਸਨ। ਉਹ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਹੈ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੌਰਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ 1945 ਵਿਚ

ਐਮ.ਏ.ਫਿਲਾਸਫੀ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ.ਡੀ. ਸੌਧੀ ਪਹਿਲਾ ਗੈਰ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਝਟ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਉਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਗਜ਼ਟਿਡ ਲੈਕਚਰਾਰ ਆ ਲੱਗੀ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਗਜ਼ਬ ਦਾ ਚੇਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਉਮਰੇ ਵੀ। ਉਦੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਹ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਘਾਹ, ਫੁੱਲਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਟੀ.ਵੀ., ਫੋਨ, ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਟਾਈਮ ਪੀਸ, ਸੰਗੀਤ/ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੇ ਜੁਗਾੜ ਹਨ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ। ਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਦੀਵਾਰਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ। ਚੌਥੀ ਦੀਵਾਰ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਹੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਹਰੇ ਕਚੂਰ ਘਾਹ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਾ ਆਕਸੀਜਨ ਵੰਡਦੇ ਉਚੇਚੇ ਉਗਾਏ ਪੌਦੇ। ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਫੁੱਲ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਮੇਨਟੇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਬੜੇ ਮਜ਼ੇ ਤੇ

ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਉਮਰੇ ਵੀ। ਬੇਟੇ ਰੁਪਿੰਦਰ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੀ-ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ, ਕਿੰਨੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਜਸਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਸਕੁਮਿੰਟ ਮੰਗ ਕੇ ਆਏ ਨੇ ਮੈਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਘੰਟੇ ਲੈ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਸਤਾਖੀ ਵੀ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਭਾਵੇਂ ਥੱਕ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰੇ-ਤਾਜ਼ਾ ਸਾਂ। ਨਵੇਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਰਜਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ।

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, (1943-2020) ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ

ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਵੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਬੜਾ ਕੁਝ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਪਲ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਮਿਸਿਜ਼ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨਾਲ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ। ਜਾਣਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਦਫ਼ਤਰੀ ਰੁਟੀਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਾਪ ਮੇਰੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਉਦੋਂ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੁਘੜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਫ਼ਲ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਾਦਗੀ, ਗੌਰਵ ਤੇ ਸੰਜਮ ਭਰਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਬੇਲ-ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ, ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸਲੀਕਾ-ਤਰੀਕਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਆਦਰ ਦੇਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਰਟੀਫੀਕੇਟ ਬਿਨਾਂ ਮੰਗੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਜੀ ਨੂੰ 1975 ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਹ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਛੜੇ

WHAT MEN CAN DO, WOMEN CAN DO BETTER. Mrs Inderjit Kaur Sandhu has been appointed Vice-Chancellor of Punjabi University at Patiala. She is the first woman to hold the post. Mrs Sandhu, 51, was Principal of the Government College for Women, Amritsar. She has a degree in Training, an M.A. in Philosophy and a second M.A. in Punjabi. She is the wife of Giani Gurdit Singh, a Punjabi writer of repute. They have two sons.

ਈਵਜ਼ ਵੀਕਲੀ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ।

ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਹਉਮੈ ਲਈ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ 'ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਅਤੇ ਖੇਡ ਕੇ ਜੀਵਨ ਮੰਚ ਉਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ 1975-77 ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਕਟ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਝ, ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ

ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਇਕ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸੀਨੀਅਰ ਆਰਮੀ ਅਫਸਰ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਣ ਲਿਆ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ, ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸੀਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ,

ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮਾਰੋਹ 'ਤੇ ਲੇਖਕ, ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ, ਸੱਜੇ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਖਾਵੇਂ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇੜਿਓਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਵਾਚਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਭਾਵੇਂ ਦੋ ਸਾਲ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ, ਸਲੀਕੇ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਤੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰ।

ਦਾ ਬੀਜਿਆ ਬੀਜ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭਰਵੇਂ ਰੁੱਖ ਵਜੋਂ ਵਧਿਆ ਫੁੱਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਅਧਾਰ-ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਉਪਰਾਲੇ ਆਰੰਭੇ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਨ ਵੀ ਉਹ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮਿਲਦੇ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਰੀਪਰਟਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਵੱਛ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲੇ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਰੀਪਰਟਰੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਲਈ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁਖੀ ਕੋਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਖਰੀ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਫ਼ੈਕਲਟੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਿਤ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਇਸ ਫ਼ੈਕਲਟੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪਜ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਬਾਲਮੀਕ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪਜ਼ ਅਤੇ ਚੇਅਰਜ਼ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਚੇਅਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੀਊਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਈ.ਐਲ.ਓ. ਨਾਲ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਸਰਵੇ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਬਾਟਨੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹਰਬੇਰੀਅਮ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਹਰਬੇਰੀਅਮਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਟਨੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਗੌਰਵ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਖੁਸ਼ਅਸਲੂਬੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁਸਤ-ਦਰੁਸਤ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੁਕ-ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਕੀਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ

ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ।

ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ, ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀਆਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪੰਤੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੱਖੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇੰਸਟਰੂਮੈਂਟੇਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ, ਟੀਚਰਜ਼ ਹੋਮ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲੱਬ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਧਿਆਪਨ ਸਟਾਫ਼ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਮਕਾਨਾਂ, ਫਲੈਟਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹਨ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਵਿਧੀ ਕੀਤੀ। ਬੋਸਟਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟਸ ਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਰਸਾਂ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ। ਆਪ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ

ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ, ਸਾਖੀ-ਪੋਥੀਆਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭਿਆ ਗਿਆ।

ਬੋਲਣ ਦਾ ਢੰਗ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸੇਵਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੋਜ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬੜਾ ਸੁਖਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਸੱਚਮੁਚ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ।

ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮੂਲ ਚੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਰਿਪੋਰਟ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਨੀ ਨਵੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਦਲਣਾ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੋਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤਰੀ

ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਉੱਤੇ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੂਫਾਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਜਿਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਰਗੇ ਗੁਣ ਸਨ ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨਤਾ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਹੋਰ ਉਸਾਰੂ ਪੱਖਾਂ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟਾਫ ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਸਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਗਾਈ, ਪੰਜੂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ

ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਰੋਈ ਸਿਹਤ ਬਖ਼ਸ਼ਣ।

ਸ. ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ, ਸੈਕਟਰੀ ਟੂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ।
ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 11 ਫਰਵਰੀ 2018 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ – ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਮੇਲ, ਸਾਧ ਦਾ ਸੰਗ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਰੰਗ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। 1950 ਦੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰਿਸਰਚ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖੋਜੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਮੇਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਜੰਮਪਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਸੀ, ਪਟਿਆਲੇ ਸਾਡੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਰਸਾਲਾ ਕੱਢਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲੇਖ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਕਈ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਏ। ਮੇਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਕ ਹੈ, “ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ” ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਬ ਕੋਲੋਂ ਗਰੀਬੀ ਭਾਵ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ। “ਬਾਬਾ ਪੈਦਾ ਸਚਖੰਡ ਨੌ ਨਿਧ ਨਾਮ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ”। ਨਿਮਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਹੀ

ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਬੀਬੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਆਏ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਨਹੀਂ

ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੌੜਾ ਬੋਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੀਰਜ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ, ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ, ਆਕੜ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੌਰਮਿੰਟ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਅਕੈਡਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਐਮ.ਏ. ਫਿਲਾਸਫੀ ਸਨ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸਨ। ਜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀ ਉਸ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਏ, ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਰੀਡਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸੈੱਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਹੀ 1973 ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਾਊਂਸ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਘਰ ਆਏ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭੋਜਨ ਛਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਿਆਦਲੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ।

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡਾਕਟਰ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਸਟਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਾਂ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ ਤੇ ਰਿਸਰਚ ਕਰਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰਾਇਤ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਕਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗਿਲਾ ਵੀ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਨਿਮੰਤਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਕੇ ਦੱਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਡਾ. ਬੱਲ ਦੇ ਛੱਡ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1986 ਵਿਚ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਛਪਣੀਆਂ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਆਏ ਤੇ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਦੇਣ-ਲੈਣ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ. ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸ. ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ, ਬੜੇ

ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ‘ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ’ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇਣ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ “ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਬੇਲਿਥਕ ਨੈਸ਼ਨਲ, ਪੈਰਿਸ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਲੰਡਨ, ਪਬਲਿਕ ਰਿਕਾਰਡ ਆਫਿਸ, ਲੰਡਨ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲੰਡਨ ਆਦਿ। ਮੇਰੀ ਰੀਝ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਵਧੀਆ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹਵਾਲਾ ਅਫਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਹਰ ਸਕਾਲਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਣ। ਖੈਰ, ਮੈਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅੱਧ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ

ਪੁੱਛਿਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ “ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਲਾਈਫ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਵੀ.ਸੀ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਖਵਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ’ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਮਿਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ “ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ ਸਵਾਰ ਸਕੀ ਹਾਂ।”

ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਵਧੀਆ ਸਿਹਤ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (1924-2019) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਓਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਹੈੱਡ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਨਿਭੀ।

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ 94ਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ।

ਇਕ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤ ਪਰਵਾਜ਼

ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੈਰਾ

ਭਾਗ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਾਗ ਬਣਾਇਆ ਬਣਦੇ ਨਹੀਂ, ਖੋਇਆਂ ਖੁਸਦੇ ਨਹੀਂ। ਭਾਗ ਸਬੱਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਚਪਨ ਨਿਰੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਖਾਦ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਦੇਖਣ ਪਾਖਣ ਅਤੇ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਮਸਤਕ ਨਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਧਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਵੀ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਗ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੁੱਥਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੋਚਿਆ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉੱਚਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਦੋਹਾਂ ਬਾਹੀਆਂ 'ਤੇ ਆਲ੍ਹੇ, ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਦਿੱਖ ਹਰ ਲਾਂਘੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦਾ ਜਨਮ 1923 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਹੋਰ ਹਨ, ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ। ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪਾਲਿਆ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਸਿਖਾਈ, ਪਿਸਟਲ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਨਾਰਦਾਨਾ ਚੌਕ ਪਾਸ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਰਾਸਤੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਧੁਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ

ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੁਲੰਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਮਸਾਂ ਅੱਧਾ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੱਧਾ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਬੱਘੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠੁੱਕ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਸ ਸੇਨ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਿਸ ਸੇਨ ਵਰਤਾਅ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨਰਮ ਸਨ। ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ, ਤੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਘੜਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ। ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ

MRS INDERJIT KAUR SANDHU has been appointed the Vice Chancellor of Punjab University, Patiala. She is India's first woman Vice Chancellor. Here she is seen addressing a reception in her honour at Amritsar.

ਫੈਮਿਨਾ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਬਣਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰ।

ਆਪ ਚੈੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਗਰਾਮਰ ਠੀਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਸਨ। ਮਿਸ ਸੇਨ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਕੂਲ ਦੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵੀ ਮਿਸ ਸੇਨ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਮਿਸ ਸੇਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਮਿਸ ਸੇਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਬਣ

ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਿਰਲੇਪ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ, ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਰਾਇ ਬਹਾਦਰ ਸੋਹਣ ਲਾਲ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬੀ ਟੀ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਮ ਏ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਨੂੰ
ਜੀਉ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੈਰਾ।

ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦਾ ਵਾਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਪਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਪਿਓ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬੀ ਏ ਪਾਸ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਐੱਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪ ਐੱਮ ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਲਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੈਅ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਫ਼ਖਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਬੈਚ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਰਵਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਵਲਵਲਾ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਮਿਲਣੀ ਹਾਲਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਗ਼ੀਚੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ, ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਮਹਿਕ ਅੱਜ ਤੱਕ

ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ।

1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੀੜ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪੀ ਏ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭਿਜਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਓਧਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਿਲਾਈ ਸੈਂਟਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਲ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਬਣਾਉਣ ਹਿਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਵਿਸਥਾਪਤ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਹਿਤ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚਲਾਇਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੁੰਛ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਦੋ ਟਰੱਕ ਖ਼ਾਦ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭਿਜਵਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦੀ ਦਿਆਲਪਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਪੈਦੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਜੋਂ ਦੋ ਪਾਰੀਆਂ ਖੇਡੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵੱਜੋਂ 16 ਅਕਤੂਬਰ 1946 ਤੋਂ 11 ਅਕਤੂਬਰ 1955 ਤੱਕ ਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਪਾਰੀ ਇਸੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵੱਜੋਂ 1965 ਤੋਂ 1972 ਤੱਕ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਕਾਲਜ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ

ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਗਿੱਧਾ ਟੀਮ 'ਰਿਪਬਲਿਕ ਡੇ' ਦੀ ਪ੍ਰੋਡ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੀ।

ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਿਕਲੇ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਐੱਮ ਏ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੱਜੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਫਿਰ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ 1972 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ। 1975 ਈ: ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਮਹਿਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੇਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਆਪ 1977 ਤੱਕ ਸਸ਼ੋਭਿਤ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਸਟਾਫ਼ ਸਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 1980 ਤੋਂ 1985, ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਰਹੇ। ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਣਮੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੜੇ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਸਫ਼ਲ ਨਿਭਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜ

ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਗੱਲ ਕਿਹਾਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਣ ਤੇ ਨਿਖਾਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ੇਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦਾ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਖ਼ੇਤਰ

1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੀੜ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਪੀੜਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੰਦੀ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ।

ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਟਕਰਾਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਹੋਈ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਾ: ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਸਰਦਾਰਨੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ), ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਰਮਨ ਬੇਦੀ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤਾ (ਕਹਾਣੀਕਾਰ), ਆਦਿ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਬਤੌਰ ਅਧਿਆਪਕ ਕੱਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ। 1998 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' 'ਤੇ

ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਬੀਬੀ ਜਗੀਰ ਕੌਰ, ਪ੍ਰੋ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਭੁੱਲ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਦੇ ਦੋ ਲਾਇਕ ਸਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਸ. ਰੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਪੁੱਤਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵਰਗੀ ਹਲੀਮੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਵਰਗੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਰਵਿੰਦਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਹੈ, ਨਾਨਾ ਜੀ ਵਰਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ 56, ਸੈਕਟਰ 4 ਵਿਚ, ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਕਰਦੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲ-ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ

ਗਮਲੇ, ਹਰੇ ਕਚੂਰ ਘਾਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਲਿਖਤ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੁਪਹਿਰੇ ਲੰਚ ਕਰਵਾਇਆ। ਘਰ ਦੇ ਕਿਚਨ ਗਾਰਡਨ ਤੋਂ ਤੋੜੇ ਕਟਹਲ ਦੀ ਸ਼ਬਜੀ, ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰੋਸੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਸਤਾਂ, ਉਪਰੋਂ ਰੂਪਿੰਦਰ ਦਾ ਸਾਥ ਇਕ ਨਿੱਘੀ ਯਾਦ ਬਣਕੇ ਮਨ ਦੇ ਚਿੱਤਰਪਟ ਤੇ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖੈਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਡੀਨ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ (ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ) ਸਨ। ਉਹ ਡਿਸਟੈਂਸ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵੀ ਸਨ।

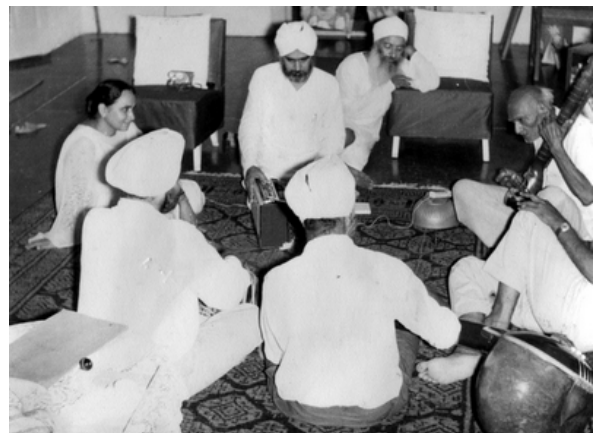
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ

ਸੈ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮਾਂ 1976 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਸੈਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਉਹ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ:

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਇਕ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਪਤੀ (ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ) ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ, ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇਵਾਲਾ, ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਰਹੇ, ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਲੇਖ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਖੋਜ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਪਿਆਰੇ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ। ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਉਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਭਾਵ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਤ ਪਦ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬੇਸਿਕ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵਾਈਸ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਸੰਤ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਸਿਕ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸੰਗੀਤਗਾਯ
ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਿਮੈਨ ਕਾਲਜ ਆਫ
ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਭੂਪਿੰਦਰਾ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੇਂ
ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ।

ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਐਗਜ਼ੀਮਾ (Eczema) ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਚੰਦੂਮਾਜਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਾਹਿਬ/ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਰਾਜਪੁਰੇ ਤੋਂ ਚੰਦੂਮਾਜਰੇ ਤੱਕ 14 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਗਏ, ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ/ਸੰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੀ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦੁੱਖਾਂ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਰੋਗ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗੁਰਸਿਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿਖਾਂ/ਸੰਤ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਆਪ ਜੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਪਾਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਹਿਤ ਛਪਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸ਼ਿਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਛਪ ਜਾਵੇ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਲਿਖਾਰੀਆਂ/ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੋਗ ਸੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ position ਉੱਚੀ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਨ, ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਆਪ ਜੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 1976 ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰਦੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਕਲਰਕ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਜੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਹੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਦੇਰ-ਸਵੇਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਕ ਗੱਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਦੱਸਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਅਯੋਗ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਟੀਕੇਟ ਕਰਨ ਤੱਕ ਦੀ ਸਖਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਰਮਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਬਣ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸਿਆਣਪ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਚੰਦੂਮਾਜਰਾ ਬਣੇ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਜਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸਕਾਰਤਮਿਕ ਪਹੁੰਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਰਹੀ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਫਿਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਮਰ ਦੇ 96 ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸਿਹਤ ਕਾਰਨ ਬੈਠ ਉੱਤੇ ਆਰਾਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੁਹਜ ਭਰੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਬਤੀਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਦਸ

ਮਿੰਟ ਹੀ ਲੱਗੇ ਹੋਣ।

ਸੋ ਆਪ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਅਤੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਰਹੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਨਿਰਪੱਖ, ਸਿਆਣਪ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਆਦਿ ਗੁਣ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਚਮਕ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਿਪਟੀ ਰਜਿਸਟਰਾਰ (ਰਿਟਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸ. ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਐਮ.ਏ.) ਵੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ 1976 ਈ. ਨੂੰ ਛਪਿਆ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਂਦਰ, ਅਧਿਰੀਆ ਮੋੜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਭੇਟ

ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਕੌਰ ਮਾਂਤਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਮਰਦ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਵਾ ਲਵੇ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਮਲ ਘੱਟ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਸਦਕਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰੂ ਹੋਏ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ ਵਰਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਦਸਾਂ-ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਿਠਾਈ ਧਾਂਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਲੱਗਣਾ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਓਪਰਾ ਵੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਆਮ ਚਰਚਾ ਹੈ ਕਿ 52 ਸਾਲ ਦੀ ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਲਾਏ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਨੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਹਸਤੀ ਦਾ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਚੈ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਿਅਕ ਮਸਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਲੇਖਿਕਾ ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਸਮਾਂ ਮੰਗਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਅਤਿ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾ ਮਿਲੀ।

ਆਖਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਔਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਿੱਧਾ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਹੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ। ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ., ਭਰਵੇਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਅੱਧ-ਉਮਰ ਦੀ ਇਹ ਇਸਤਰੀ 'ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ' ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

“ਪੰਜ ਪਾਣੀ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈ ਹਾਂ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ।” ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸੋਫ਼ੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ:-

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਏਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਘਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਚੰਗੀ ਔਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਘਰ ਨੂੰ ਖੁੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੋਹਜ-ਆਤਮਕ ਪੱਖ ਪੂਰੀ

ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ 1975 ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੀ ਤਸਵੀਰ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਘਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਘਰਵਾਲੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕਿਹੜੇ ਪੱਖਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਕੱਦ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵੇਸ ਤੇ ਮੇਕਅਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਈਜ਼ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਮੇਲ-ਅਣਮੇਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਸਜਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਗੱਲਬਾਤ ਲਈ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉੱਘੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵੇ ਆਫ਼ ਲਾਈਫ਼ (ਜੀਵਨ ਢੰਗ) ਦੂਸਰੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ ਬੁਰਸ਼ ਦੀ ਫ਼ਾਸਤ। ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਆਪਾ ਵੀ ਝਲਕੇ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭਮਕ ਵੀ ਪਵੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਜੇ ਕਲਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਕੇ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਆਪ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਹੱਦ ਪਿਆਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਤੇ ਰਸੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ 'ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਿਹੜਾ ਸੰਗੀਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ। ਸੜੇ, ਰਜੇ ਅਤੇ ਤਮੇ। ਸੜੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਭਜਨਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿ ਲਵੇ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਜੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤਮੇ ਗੁਣ ਦਾ

੧੫, ਪੰਜ ਪਾਠ, ਮਾਰਚ, ੧੯੬੬

ਸੰਬੰਧ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤੇ ਗੁਣ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਇਕ ਰੱਬੀ ਦਾਤ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਪ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮੈਰਿਟ ਦੀ ਮਾਨਤਾ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨੂੰ ਦਾਤਾਰ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਕਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਆਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਥਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੇ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ

ਰਾਜ਼ ਮੇਰਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਜਦ ਦੇ ਆਪ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਲੱਗੇ ਹੋ, ਆਪ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਮੁੱਕਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਸਾਡਾ ਆਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਜੁੜਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨੇੜਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਸਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਈਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਿ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਧਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਮ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੱਧ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕੰਮ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਇਸ ਲਾਲ ਫ਼ੀਤਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਹੇ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ—ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਈ ਮੋਹਨਤ, ਸਿਦਕ, ਸੂਝ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ—ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਕੋਲ ਇ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਹੈ।

ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਕੰਮ ਦੀ ਹੁੰਜਾਇਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਦੀ। ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਿਜਨਸ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੁਝ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਆਪ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਲਗਪਗ 80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 90 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਸੰਕਟ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ-ਸੰਕਟ ਦੇ ਪੰਜ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ:

(1) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਾਧਾ।

(2) ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਝਮੇਲਿਆਂ-ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ

(3) ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਡਿਗਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ।

(4) ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣਾ।

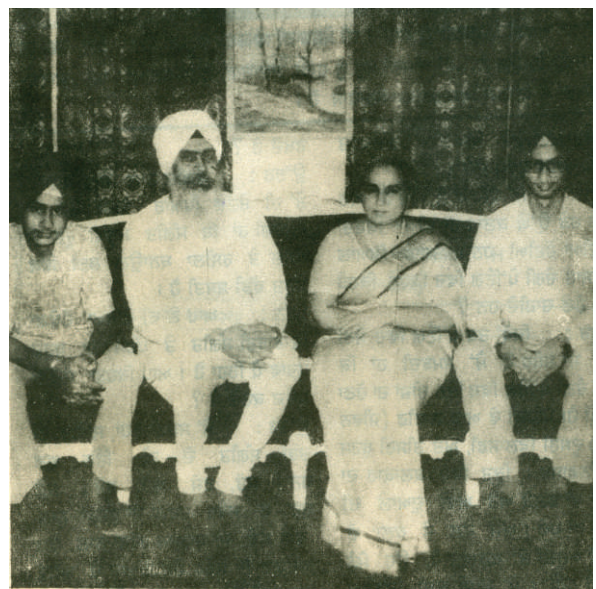
(5) ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤਬਕੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਪ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਮਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦਾਖਲਾ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਪ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਾਰਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵਰਗ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਵਾਰ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਦੋ ਬਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਉਘੇ ਲੇਖਕ, ਪਤਰਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਖ ਸਭਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ।

੧੬. ਪੰਜ ਪਾਣੀ, ਮਾਰਚ, ੧੯੭੬

ਅਨਸਰ ਹਰ ਥਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਘਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦਾ?

ਉੱਤਰ: ਅੱਜ ਤਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਰੋਲ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਹਿਨੁਮਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਗ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੇਵੇਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵੇਕੇਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ (ਧੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ) ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਅਸੀਂ ਸੌ ਫ਼ੀਸਦੀ ਵੇਕੇਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। 75 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤਾਂ ਜਨਰਲ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਬਾਕੀ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਦਾਰੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਰਸਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਕਰਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਜਾਣ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲਾਭ ਸ਼ਹਿਰੀ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨਅਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜਕੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਿਰਫ ਚੰਗਾ ਵਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਪ ਇਕ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਹੋ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਭਾਗਵਾਨੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਜਾਂ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀਆਂ ਬਦਨਸੀਬ ਭੈਣਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਥੇ ਦੀ ਔਰਤ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੋਹੇ ਪੱਖਣ ਵਾਲੀ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੀ, ਬਰਤਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਭੇਡਾਂ ਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੁਧਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਦੂਸ਼ਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰੋਗ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਡੀਜ਼ ਕਲੱਬ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਲੱਬ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਨੌਕਰੀ

ਕਰਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਰੈਚ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਸੈਂਟਰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਾਂਗੀ। ਸਮਾਜਕ ਸੇਵਾ ਵਿਖਾਵਾ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ, ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਔਰਤ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬੇਆਸਰਾ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਅੰਗ ਭੰਗ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭੀਖ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਉਪਰਾਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਆਮ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ ਆਪ ਕੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿਓਗੇ?

ਉੱਤਰ: ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਹਮਲਾਵਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਖੇੜ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਾਂਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਸਕੇਲ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬੇਚੈਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਘਟ ਸਕੇਗੀ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਜੇਬ ਭਰਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਰ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੈਕਟ ਬੇਸਿਸ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਰੀਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਕੰਟਰੈਕਟ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਟੀਚਰ ਇਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿੱਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਗਾਤਰੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਘਟ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਸਾਨੂੰ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੇੜ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਾਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੂਝਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਹਉ ਗੁਸਾਈਂ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ) ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਧਰਮ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਧਰਮ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਅਮਲੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੇ ਧਰਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ-ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਅਮਲ ਬਣ ਕੇ ਝਲਕੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਜੁਗਤੀ (ਜੀਵਨ ਜਾਚ), ਭਗਤੀ (ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ), ਤ੍ਰਿਪਤੀ (ਸਵੈ-ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ) ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ (ਨਿਰਮਾਣ) ਸਿਖਾਵੇ। ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਾਕ: 'ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ' ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਕੂੜੀ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਿੱਟਾਂ ਰੱਖ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵੀ 'ਚੋਰ ਅੱਖ' ਨਾਲ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਡਰਾਈਵਰ ਕਾਰ ਦਾ ਹਾਰਨ ਦੇਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਘੰਟੀ ਦੇ ਕੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ

ਦੇ ਖਾਣੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਸਿਜ਼ ਸੰਧੂ ਉੱਠ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼-ਪੱਤਰ ਸੰਭਾਲ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ। ਹਸੂੰ-ਹਸੂੰ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ 'ਅੱਛਾ ਜੀ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ' ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਨੌਕਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, "ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਕਦੋਂ ਆਓਗੇ?"

"ਤਿੰਨ ਵਜੇ" ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। "ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। 'ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਸਹੀ।' ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਮਧਰੇ ਜਿਹੇ ਕੱਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਲਿਸ਼ਕਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਭੋਟ ਮਾਸਿਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀ', ਦੇ ਮਾਰਚ 1976 ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ

1975 ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਹ ਭੋਟ 'ਪੰਜ ਪਾਣੀ' ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਹਾਣੀ ਬਣੀ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਚਿੱਤਰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੋਹਰੀ ਧੀ

ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਗੁਲਾਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਪਾਂਧੀ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੇ ਜੋ ਚਾਹਿਆ, ਉਹ ਕੀਤਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਏ' ਵਾਲੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਉਂਦਾ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਬਣਾਏ, ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਖੁਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਇਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਰਸਤਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ। ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਇਹ ਉਹ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਬੀਬਾ ਜੀ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹ ਗਏ ਨੇ, ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, ਚਾਚਾ ਜੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹੋ। ਕੁੜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੈਤ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਜੁਆਬ ਕਿਸੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਗਾਵਤ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਝਵਾਨ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਹੋਣਹਾਰ, ਸੁੱਖੜ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਕਹਿਣੀ-ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਸ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲਜ

ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਅੱਪਗ੍ਰੇਡ ਹੋਏ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਗੈਜ਼ੇਟਿਡ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਖਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਉਪਲਭਦੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਮਹਿਲਾ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਸੀ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' (ਜੋ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਦੋ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ), ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਅੱਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ। ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣ ਦਿਵਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਏ 15 ਅਗਸਤ ਦੇ ਰੰਗਾਰੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ

ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1967 ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਟੀਮ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਸਾਲ ਗਿੱਧਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਗੁਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਧਰਿਆ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕੰਮ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ 90ਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਢੁੱਕੀ ਇਹ ਔਰਤ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਫ਼ੀਲ ਚੇਅਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਪੌਦਿਆਂ ਸੰਗ ਦੇਸਤੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਫਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣੀ ਵੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਸੁਆਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨੀ ਹੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਆਮ ਸੁਆਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਨਪੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੱਥ ਦੀ ਕਢਾਈ ਦੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1975 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1977 ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਜੋਂ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਦੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਸੀ, ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ, ਉੱਥੇ ਅਪਾਹਜ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਸਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਪਾਹਜ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੀਐਚ

ਡੀਜ਼ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਦਰਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਡਾ ਐਮ ਸੰਤੋਪਾ ਨੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛਾਪ ਸਕੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬੋਸਟਨ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਕਾਨਫਰੰਸ ਮੁੱਖ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਮਹਿਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਇਕੱਲੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੀ।

ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਵਜੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਕਾਰਜਕਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1980 ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਪਰ ਦੂਸਰੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਔਰਤ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ? ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੌਖਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਚੁਣੌਤੀ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਧਰਨਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਧਰਨਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਫ਼ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 1983 ਵਿਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 67 ਲੱਖ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 46 ਲੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰ ਕਲੈਰੀਕਲ ਗਰੇਡ ਲਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਅਬਜੈਕਟਿਵ ਟਾਈਪ ਟੈਸਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਏ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ

ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਕਤ ਦੋਨਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਖਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਵੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਔਰਤ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਸਫਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਜਣਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਵੀਰ ਮੋਮੀ, ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਕਿਸ਼ਨ ਕਾਂਤਾ, ਰਮਨਿਕਾ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰੋ. ਅਵਤਾਰ ਕੌਰ ਮੁੱਖ ਹਨ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਰਨਲ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਨਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਕਰਨਲ ਸੰਧੂ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਧੂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਐਮ ਏ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ ਵਿਚ 1945 ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੱਲ ਸੇ ਚੱਲ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ

ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੇਡਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਮਿਟ ਛਾਪਾਂ ਛੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲੜਕੀਆਂ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਉਪਰੰਤ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ ਬਲਾਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਈ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਲੱਭਿਆ। ਉਹ ਸੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਫੇਟ ਕਰਾਉਣੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਾਇੰਸ ਬਲਾਕ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਉਥੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਸੇਵਾ ਦਲ ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿਲਵਾਈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਲਾਈ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਸਕੂਲ ਬਣਾਇਆ। ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਰਾਹਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਦੋ ਟਰੱਕ ਭਰ ਕੇ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਭੇਜੇ। ਉਧਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਜੇ ਗੱਲ ਆਮ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸੀ, 'ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕੁੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ'। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਾਹਤ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤਾਂ

ਅਕਸਰ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੱਕ ਤੋਰਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਸਭ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੇ ਬਗੀਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੈਰੀਅਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾਈ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਮਿਸਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ।

ਇਹ ਲੇਖ 'ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ' ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਾ ਚਿੱਤਰ

Selected post-launch Press clippings

Book on first woman V-C of Panjabi University, Dr Inderjit Kaur Sandhu, released

EXPRESS NEWS SERVICE
CHANDIGARH, SEPTEMBER 1

'A FESTSCHRIFT for Inderjit Kaur Sandhu: An Inspiring Story', edited and compiled by senior journalist Roopinder Singh was launched in Chandigarh during a virtual session on Wednesday – the 98th birthday of Inderjit Kaur Sandhu.

Sandhu had been a celebrated academician and the first woman vice chancellor of Panjabi University and the first woman chairperson of the Staff Selection Commission, New Delhi.

Chief Minister of Punjab, Capt Amarinder Singh, in his special message of greetings on her birthday, wrote that the book has weaved, "A phulkari that is an enriching mosaic of vignettes of her life. Not many know that she was among the first batch of Punjabi MA students and helped edit Giani Ji's famous 'Mera Pind', to whom she was married."

The editor of the book, senior journalist, Roopinder Singh said, "My mother had a long and distinguished career. As

you know, she was the vice chancellor, Punjabi University, Patiala (1975 to 1977), and the first chairperson of Staff Selection Commission, New Delhi (1980 to 1985). She was educated in Lahore and became the first woman vice chancellor, of a university in northern India, representing the country in various international academic fora."

With a forward from Gursharan Kaur, wife of the former Prime Minister, Manmohan Singh, there are contributions in English and Punjabi. Some of the eminent people who have written in English are Prof HS Gill, Prof Emeritus, Jawaharlal University; Dr Nikky Guninder Kaur Singh of Colby College, Maine, USA; Dr Ashok Vohra of Delhi University; theatre director, Neelam Mansingh Chowdhry, and Supreme Court Senior Advocate Nitya Ramakrishnan. Archival material written by the publisher, Ashok Chopra, and humourist, Late Suba Singh, also help provide a snapshot of the times. Personal accounts of younger

people— authors Ranjit Powar and Aradhika Sharma, journalist Madhusudan Srinivas, administrator Radhey Pratap Singh, and Deputy Advocate General, Daldeep Singh, as well as Inderjit Kaur's grandchildren provide different perspectives.

The Punjabi section has articles by the author Dr Dalip Kaur Tiwana; historian Dr Kirpal Singh, university administrator Tirath Singh; literary critic Dr Kuldeep Singh Dhir, and journalist Narinder Singh Sathi.

Educationist Harcharan Kaur, former MP Tarlochan Singh, university administrator Dalip Singh Uppal, and linguist Dr Bhupinder Singh Khaira bring out different aspects of the life of Inderjit Kaur. Also included in this section are archival articles by Rajinder Kaur and Balwinder Kaur.

A picture is worth a thousand words, and there are many photographs that portray the life of Inderjit Kaur. "An inspiring journey, indeed. She has been an inspiration and role model, and ahead of her time, as close associates," summed up Singh.

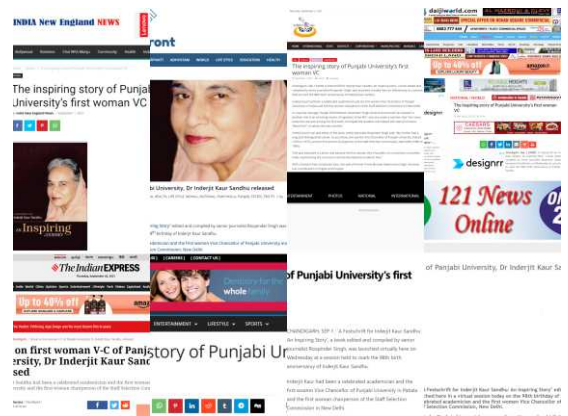
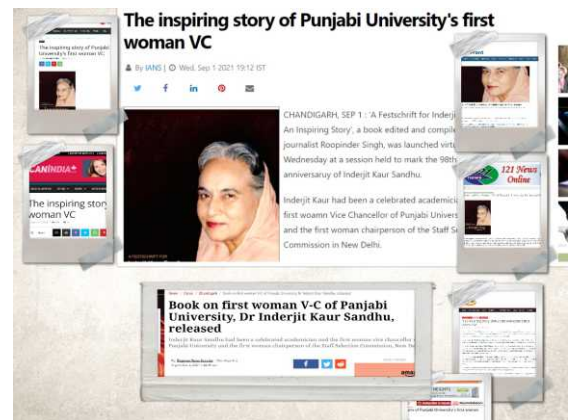

FEATURED NEWS 6th September 2021

Chandigarh, September 6 (IANS) The life of a 98-year-old woman educationist and administrator is an unlikely role model in a time of young Instagramers and Tiktokers.

As Punjab Chief Minister Amarinder Singh said in his message, 'A Patiala girl who was educated in Patiala and Lahore, Inderjit Kaur was Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala, from 1975 to 1977.'

A collection of stories that appeared online following the launch of the book.

विभाजन के जख्मों पर लगाया था मरहम

गौरव सूर • बटियाला

विभाजन ने देश के सीने पर कई जखम दिए, लेकिन इन जख्मों पर मरहम लगाने वाले हाथ भी कम नहीं दिए। इन्होंने से एक हाथ बा इन्द्रजीत कौर संघु का। उन्हें उत्तर भारत की पहली महिला वाइस चांसलर होने का गौरव प्राप्त है। वह पंजाबी यूनिवर्सिटी, पटियाला में 1975 से 1977 तक वाइस चांसलर रहीं। इसके बाद कर्मचारी चयन आयोग, नई दिल्ली में पहली चैवर्सर्सन के तौर पर 1980 से 1985 तक सेवाएं दीं। आगे चलकर उन्होंने विभिन्न अंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक मंचों पर देश का प्रतिनिधित्व किया।

98 वर्षीय इन्द्रजीत कौर संघु अभी चंडीगढ़ में रहती हैं। पिछले हफ्ते उनके जन्मदिन पर उनके बेटे वरिष्ठ पत्रकार रूपईंदर सिंह ने उनके जीवन पर लिखी एक किताब का वर्चुअल विमोचन किया। इसमें इन्द्रजीत कौर पर लिखे 29 लेख हैं, जो अलग-अलग लोगों ने लिखे हैं। किताब

विभाजन के समय सीमा पार कर गई महिलाओं को पाकिस्तान में उनके परिवारों के साथ फिर से मिला देश की भी मिसाल

किताब के वर्चुअल विमोचन कार्यक्रम के दौरान बा इन्द्रजीत कौर के साथ उनके बेटे रूपईंदर सिंह • दसद

'इन्द्रजीत कौर: एन इन्सपिरिंग जर्नी' का संपादन और संकलन रूपईंदर सिंह ने ही किया है। इन्द्रजीत कौर का जीवन आज भी युवा पीढ़ी को प्रेरित करता है। उन्होंने विभाजन के समय विस्थापित महिलाओं के पुनर्वास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। उन्होंने सुनिश्चित किया कि विभाजन के समय उन महिलाओं की सुरक्षा मिले

मनमोहन की पत्नी गुरशरण कौर ने लिखी प्रस्तावना

जिन लोगों ने किताब के लिए आर्टिकल लिखे हैं, उनमें से कुछ उनके विद्यार्थी भी हैं। पूर्व प्रधानमंत्री मनमोहन सिंह की पत्नी गुरशरण कौर ने इस पुस्तक की प्रस्तावना लिखी है। इसमें उन्होंने 1955 में पटियाला में शुरू हुई एक एसोसिएशन को

याद किया जहां वह इन्द्रजीत कौर की छात्रा थीं। आर्टिकल विपटर आर्टिस्ट नीलममान सिंह, अराधिका शर्मा, सुभा सिंह, अशोक चोपड़ा, विलीप कौर टिवाणा, नित्या, मधुसूदन श्रीनिवास, कृपाल सिंह, डा कुलदीप सिंह धौर, त्रिलोचन सिंह आदि ने लिखे हैं।

जो गलती से सीमा पार कर गई थीं। इसके साथ ही उन्होंने इन महिलाओं को पाकिस्तान में उनके परिवारों के साथ फिर से मिलाया। रूपईंदर सिंह ने कहते हैं कि यह साधारण किताब नहीं है, बल्कि एक महिला के प्रेरणादायी जीवन की ऐसी तस्वीर है जिसने विभिन्न क्षेत्रों में काम किया। अपनी पहचान व नाम बनाया और अपने काम से दूसरों के लिए मिसाल कायम की। रूपईंदर सिंह कहते हैं, 'मैं बचपन से ही मां के जीवन से बहुत प्रेरित हुआ। उन्होंने बहुत मेहनत करके अपनी पहचान बनाई और कई उपलब्धियां हासिल कीं। उन

पर डायलॉग फिल्म के साथ सीरीज भी बनी, कई लेख भी छपे। यह महसूस हुआ कि उनके प्रेरणादायक सफर पर किताब भी होनी चाहिए। इस किताब पर मैंने 2011 से काम करना शुरू किया था। इन्द्रजीत कौर 1940 में पटियाला से लाहौर पढ़ने गईं और लाहौर के गवर्नमेंट कालेज से फिलॉसफी में एमए की। वहां हास्टल में रहकर अपनी शिक्षा पूरी की। इस बात से अंदाजा लगाया जा सकता है कि जिस समय महिलाओं को इतनी बूट नहीं दी जाती थी, सच्ची पढ करती थीं तो उस समय भी वह दूसरी जगह पढ़ने गईं।

सिटी लाइफ 02-09-2021

जब महिलाएं पर्दा करती थीं तब मां दूसरे शहर में पढ़ीं

सिटी रिपोर्ट

इन्द्रजीत कौर संघु: एन इन्सपिरिंग जर्नी में 29 आर्टिकल हैं, जो अलग-अलग लोगों ने लिखे हैं। सभी ने वीबी इन्द्रजीत कौर संघु पर लेख लिखे हैं, जो उनके जीवन के डिफरेंट पहलुओं पर हैं। जैसे किस तरह इस महिला ने प्रशासनिक क्षेत्र में काम किया, अपनी पहचान व नाम बनाया। अपने काम से दूसरों के लिए मिसाल कायम की। उनके बेटे रूपईंदर सिंह ने इस किताब का संकलन और संपादन किया है। बुधवार को वीबी इन्द्रजीत कौर संघु के 98वें जन्मदिन पर उनके बेटे ने उन पर आधारित किताब का विमोचन वर्चुअल प्रोग्राम में किया। इस आयोजन में वह लोग भी शामिल हुए, जिन्होंने इस किताब के लिए आर्टिकल लिखे। कुछ लोगों ने अपने अनुभव भी

बताए। रूपईंदर सिंह ने बताया कि बचपन से मां को देखता आया और उनसे प्रेरित भी हुआ कि उन्होंने बहुत मेहनत करके काम संभाला, अपनी पहचान बनाने के साथ उपलब्धि हासिल की। उन पर खामुसूद्री फिल्म के साथ सीरीज भी बनी, कई लेख भी छपे। यह महसूस हुआ कि उनके प्रेरणादायक सफर पर किताब भी

होनी चाहिए जिसमें लेख के जरिए उनके बारे में बताया जाए। इस किताब पर मैंने 2011 से काम करना शुरू किया। लोगों को आमंत्रित किया लेख लिखने के लिए। यह लेख पंजाबी व अंग्रेजी में हैं। किताब के लिए लेख लिखने वाले कुछ लोग अब इस दुनिया में नहीं हैं। इससे पहले भी मैं कुछ किताबें लिख चुका हूँ। उन्होंने बताया- इसमें

वो उस समय दूर पढ़ने गए | मां ने प्रोफेसर, वाइस

चैंसलर, डिप्टी चैंसलर के तौर पर काम किया। पंजाबी यूनिवर्सिटी पटियाला से वह वाइस चांसलर रहीं। वह पहली महिला हैं जो इस पद पर नियुक्त हुईं, सध ही वे स्टाफ सेलेक्शन कमिशन में चैवर्सर्सन बनने वाली भी पहली महिला थीं। 1940 में वह पटियाला से लाहौर पढ़ने गईं, वहां होस्टल में रहती थीं। इस बात से अंदाजा लगाया जा सकता है कि जिस समय महिलाओं को इतनी बूट नहीं दी जाती थी, सच्ची पढ करती थीं तो उस समय भी वह दूसरी जगह पढ़ने गईं। हमारा परिवार उस समय चंडीगढ़ आया जब यह बच्ची थी। वे पटियाला में भी रहीं और रिटायर होने के बाद यहां।

जिन लोगों ने लेख लिखे हैं उनमें से कुछ उनके स्टूडेंट्स हैं, कुछ वो जिन्होंने उनके साथ काम किया जैसे प्रशासनिक क्षेत्र से और एडवोकेट हैं। पुरानी तस्वीरों भी लेख के साथ हैं। इसकी प्रस्तावना गुरशरण कौर ने लिखी है। लेख विपटर आर्टिस्ट नीलममान सिंह, अराधिका शर्मा, सुभा सिंह, अशोक चोपड़ा, विलीप कौर टिवाणा, नित्या, मधुसूदन

श्रीनिवास, कृपाल सिंह, डॉ. कुलदीप सिंह धौर, त्रिलोचन सिंह आदि ने लिखा। इस कार्यक्रम में वह लोग भी शामिल हुए। पंजाबी यूनिवर्सिटी पटियाला के वाइस चांसलर प्रो. अरविंद बोले- मुझे खुशी है कि मैं इस आयोजन का हिस्सा बना। जब मैंने उन्हें देखा, उनसे मिलना तब मैं चौथी क्लास में था।

'An Inspiring Journey' released

TRIBUNE NEWS SERVICE

CHANDIGARH, SEPTEMBER 1
Inderjit Kaur Sandhu's 98th birthday on September 1 was made special with the launch of a festschrift, "An Inspiring Journey", a collection of 29 articles. She was the Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala, from 1975 to 1977, the first and only woman Vice-Chancellor of a university in Northern India in those times.

She also served as the first woman Chairperson of the Staff Selection Commission, New Delhi (1980 to 1985).

"It took me a lot of years to first find the best way to sum up her journey, which was talk to people she had worked with, she had known and what they think of her," shared Roopinder Singh, who has put together this unique birthday present for his mother.

Gursharan Kaur, wife of former Prime Minister Manmohan Singh, has written the foreword to the book.

Vice-Chancellor honours predecessor

We are grateful to Prof Arvind, Vice-Chancellor, Punjabi University, Patiala, and Dr Kavita who graced our home in Chandigarh. They were accompanied by Dr Ritu Lehal, Director, Women's Study Centre, and presented a shawl of honour and certificate to Mrs Inderjit Kaur Sandhu on November 13, 2021.

Top: Dr Kavita and Prof Arvind, Bottom: A group photo with Dr Kavita, Prof Arvind, Roopinder Singh, Dr Ritu Lehal and Dr Harpreet Kohli and Jaspreet.

Mrs Inderjit Kaur Sandhu in a lighter mood, Inset, the Women's Study Centre certificate signed by Prof Arvind and Dr Ritu Lehal. Bottom: Standing from left: Dr Kavita, Prof Arvind, Roopinder Singh, Dr Ritu Lehal, Dr Harpreet Kohli and Jaspreet.

Resettling women refugees

INDERJIT KAUR

Soon after Partition, there was the issue of marooned Muslim women being exploited. In Patiala and elsewhere, we faced many difficulties in recovering abducted women. And when we did, some flatly refused to go to Pakistan. For many of them, it was double displacement, and it was with a sense of relief that many of us volunteers saw the endeavour wind down

EDUCATION and culture, freedom and responsibility, friends and fruits — these are the things that come to mind when I think of my days in Lahore, the city I moved to from Patiala after my matriculation.

In Lahore, I studied at Rai Bahadur Sohan Lal Training College for my BT (Bachelor of Teaching) and then joined Government College, Lahore, for MA in Philosophy. Since my father, Col Sher Singh, was in Peshawar, I was in college hostels. My parents' progressive attitude towards learning and my determination to study for higher education allowed me to be in Lahore as a young woman. Even as I studied hard, I learned to negotiate the barriers of patriarchy and feudal attitudes.

In my free time, my friends always teased me they did not have to look hard to find me; I would be at the nearest fruit shop.

In April 1946, I moved from Lahore to Patiala after completing my MA and soon started teaching. I would often reminisce about my pleasant Lahore days and say that I would soon visit the capital of Punjab. This was not to be.

The year 1947 was historic, it gave us Independence, and the Partition triggered the massacre of lakhs of Hindu, Sikh and Muslim masses. Particularly painful was the humiliation and mistreatment of women — thousands suffered as they were abducted and abused. Many jumped into wells and died.

In the last days of August, I was standing on the balcony of our Lal Bagh house when I heard loud noises in the street and saw about two dozen unclothed women being paraded by a horrible crowd. So disgusted was I with this terrible scene that even today, when I think of it, I shudder with revulsion. I vowed to do all I could to help my unfortunate sisters, although I could do nothing that day.

Refugees started pouring into Patiala, spurred by the generosity of Maharaja Yadavindra Singh, who welcomed them. They were in a pathetic state — people of means suddenly without means, rendered homeless, grateful to be alive. Now they had to deal with the loss of those family members and friends who did not make it, as well as the catastrophic loss of the financial underpinnings that built up their family's economic security.

With like-minded ladies, most of them elder to me, I got to work in Mata Sahib Kaur Dal, named after Guru Gobind Singh's wife.

Manmohan Kaur, the wife of Gian Singh Rarewala, the then Prime Minister of Patiala state, was the president and Harraj Kaur the vice-chief. I was the general secretary. To help these displaced people, we sought the assistance of prominent people, especially the DC, Baldev Singh, and Wazir Singh Jeji, DPI.

We concentrated on women refugees from Lahore, Rawalpindi, Pothohar, Multan and Jhang. Over a hundred beautiful Kashmiri women who were especially vulnerable in the Kurukshetra camp came to Patiala.

We wanted to gather as much as we could give to them. So, in addition to official help, we would go around the city collecting food and clothes. We had never ever done this,

and we were initially a bit embarrassed, but the cause emboldened us. Seeing girls from "good families" coming out on the streets to ask for donations was a unique sight. They gave generously, and I am sure that the novelty factor also came into play. Let's remember that this was the Patiala in which, when I was in school, a covered family buggy always transported me in *purdah*.

Of course, there were difficulties, including the one I faced at home when my mother gently admonished me and said girls from our background were not expected to be out on the streets, literally begging! The eternal issue: "What would people say!"

I replied that the cause was so great that it didn't matter what people thought; what mattered was what we could do for the people who needed help so desperately. She soon came around to this point of view and in fact actively donated from our own home and started persuading others to donate as well, of course without ever coming in the limelight or stepping out of her Lal Bagh home, as was expected of her. I have always admired the power of Indian women who accomplish so much within the social constraints they face.

We sent two truckloads to refugee camps in Baramulla and Poonch in Kashmir, where the Patiala army had come to the rescue of the locals. These trucks contained food items, old clothes, blankets, woollens, as also bathing items.

Meanwhile, Patiala was being inundated with people from across what had suddenly become a border. Active measures were taken by Gian Singh Rarewala and the editor of

Parkash daily newspaper, Giani Gurdit Singh, to bring in scholars and settle them in Patiala in the houses vacated by the Muslim population that had now moved to Pakistan. On behalf of the Mata Sahib Kaur Dal, we rehabilitated hundreds of families at Patiala.

We gave the women sewing machines to work on, earn a living. Initially, we even marketed their products. All this in addition to the regular work we did at our homes! In my case, there was also teaching at the Victoria Girls Intermediate College, which I had joined on December 16, 1946.

Soon after Partition, there was the issue of marooned Muslim women who were being exploited. Along with other ladies, I met Mridula Sarabhai. She enlisted our help, but the task itself was challenging, and I have mixed feelings about it till date.

We faced many difficulties in recovering abducted women. In Sangrur, a Muslim woman flatly refused to go to Pakistan. "I live well here. I get to eat and drink, I get to wear jewellery, I have two children, how can I leave them?" she said. In Bhawanigarh, another woman voiced a common concern: "I lost my honour here, who is there to accept me now?" In a village near Kharar, the Sardar who had a Muslim woman in his house said: "This Allahrakhi had given me my heir." The woman, too, refused to go.

I enlisted one of my friends from Lahore to help us, and with her assistance, we were able to locate some families and send women back to them. On the whole, for many, it was double displacement, and it was with a sense of relief that many of us volunteers saw the endeavour wind down.

In any case, there were refugee families in Patiala to be taken care of. As often happens, with the passage of time, help was dwindling, but in the meantime, the people who had crossed the border were empowering themselves, taking control of their lives.

Post-partition, Patiala had lost a sizeable Muslim population. The new population came in with fresh energy. People were willing to work to regain the life that they had lost, and they devoted themselves to it with uncommon verve and focus. Naturally, this brought a sense of satisfaction and pride in me and became the balm that healed the horrors I had seen. In time, I would teach their children in college, and they would be post-graduate students at Punjabi University when I was there.

— The writer served as Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala, & headed Staff Selection Commission, New Delhi

I can still clearly remember Inderjitji. She taught us philosophy. She had a very pleasant personality, and a soothing gentle voice, very patient with those slow to understand. Her devotion to learning led her on a long and fruitful academic journey, as her many works and achievements show.

Mrs. Gursharan Kaur

Madam Sandhu was an excellent administrator. Within days of her arrival, the haphazard and ad hoc system of the university was streamlined, and there was order everywhere.

Prof. Harjeet Singh Gill

Professor Emeritus,
Jawaharlal Nehru University, New Delhi

Auntyji has been a visionary leader. Over the years she has held many important positions as both a faculty member and an administrator.

Dr. Nikky-Guninder Kaur Singh,

Chair of the Department &
Crawford Family Professor of Religious Studies,
Colby College, Waterville, ME, USA.

Aunty Ji is sharp-witted and fun to be with and dismisses her age and health problems with casual insouciance.

Dr. Neelam Mansingh Chowdhry,

Professor Emerita,
Panjab University, Chandigarh.

ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਭੈਣ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਮੁੜ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ।

ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਬੜਾ ਅਚੰਭਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟੀਆਂ ਹਨ।

ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਤਰਲੇਚਨ ਸਿੰਘ,

ਸਾਬਕਾ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਨਿਮਰਤਾ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਕਿਸੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਖੇ ਗਏ।

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ

ਬੀਬੀ ਸੰਧੂ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁੱਖੜ-ਸਿਆਣੀ ਧੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਹਨ।

ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਬੀ

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਇਕ ਉਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ/ਖੋਜ ਲਈ ਚੇਅਰਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੋਮਨ ਲਿਪੀਆਂਤਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ,

ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਡੀਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਾਮਲੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ